

Türkçede *Mecelle* Literatürü

Sami ERDEM*

I. Giriş

MECELLE, HAZIRLIK SÜRECİNDE ve uygulamaya konulmasından itibaren sürekli ilgi odağı olmuş bir kanunlaştırma faaliyeti olarak dikkat çekmektedir. Borçlar, kısmen eşya ve şahıs hukuku alanlarında İslâm Hukuku'na dayalı ilk kanunlaştırma örneği olarak hem Osmanlı modernleşmesinde, hem de XX. yüzyılda İslâm ülkelerindeki hukukî yenileşme hareketleri üzerinde önemli etkileri görülen bu kanun metni etrafında oluşan literatürün, konunun önemiy-le mütenasip bir zenginliğe ve derinliğe sahip olduğunu söylemek zordur. Metin neşri, şerh, tercüme, uyarılma vb. yollar yanında, gerek tarihi ve gerekse muhtevası üzerine kitap, makale, tez, tebliğ gibi türlerde *Mecelle* etrafında oluşan literatür, henüz etraflı değerlendirmelere konu edilmiş olmadığı gibi, ilgili malzemenin kapsamlı bir envanterinin bile çıkarılmamış olması, yüzyılı aşkın bir maziye sahip olan bu önemli metnin tarihi serüvenini yorumlama açısından büyük bir eksiklik teşkil etmektedir.

Kütüphane ve bibliyografik künye kayıtlarının içerdiği problemler, bu konuda yapılacak güvenilir bibliyografya çalışmaları için, ilgili malzemenin mutlaka görülmesini zorunlu kılmaktadır. Özellikle tarihlendirme bakımından, kütüphane ve bibliyografya kayıtlarında, gerek Osmanlıca metinlerin hatalı okunması, gerekse hicrî ve rumî tarihlere ilişkin belirsizliklerden kaynaklanan ciddi bilgi yanlışlıklarına rastlanmaktadır. Ayrıca kütüphanelerimizde bulunan *Mecelle* metin ve şerhlerinin arşivlenmesiyle ilgili sorunlar,¹ pek çok eserin bibliyografyalara ya da araştırmalara hatalı bilgilerle yansımaya yol açmıştır.

* Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

1 Eksik nüshalar; farklı kitapların isim benzerliği sebebiyle ya da aynı kitabın farklı baskılarının birlikte ciltlenmesi, dış kapakla iç kapak arasında tarih, matbaa vs. açısından farklı bilgiler bulunması; yazar adı, kitap adı, baskı yeri ve tarihi ile ilgili bilgilerin kapak yerine metin içinde ya da eserin sonunda verilmiş olması gibi durumlar sebebiyle bibliyografya ve kütüphane kataloglarında eserlerin yanlış ya da eksik bilgilerle kaydedilmesi çok sık karşılaşılan örneklerdendir.

1926 yılında yürürlükten kaldırılan *Mecelle*'nin uygulama alanı kalmadığı için, bu konudaki kaynaklar büyük bir ilgisizliğin kurbanı olmuştur. *Mecelle* literatürüne dönük ilmi tespit ve değerlendirmeler XX. yüzyılın başlarında yapılabilmiş olsaydı, muhtemelen bugün sözkonusu alanda daha fazla ve daha sıhatli bilgilere ve malzemelere sahip olabilecektik. Ancak 1908 sonrasında, içeriği bakımından ciddi bir sorgulama ve yetersizlik suçlamasına maruz kalan *Mecelle*'nin gündemdeki yeri büyük ölçüde zayıflatılmış bulunuyordu. Cumhuriyet dönemi hukuk tarihi çalışmalarının genel seyri açısından da ilgi alanı dışında kalan *Mecelle*'nin ilmi bir araştırma konusu olarak kendisine tekrar yer bulması uzun bir sürece yayılmıştır.

Bu yazıda; yürürlüğe girişinden itibaren günümüze kadar geçen yaklaşık 130 yıllık sürede bu kanun metninin nüshaları, şerh vb. türlerde yapılan açıklayıcı ya da yardımcı çalışmalar, *Mecelle*'nin hazırlık süreci, mahiyeti ve Türk hukuk tarihindeki yeri çerçevesinde oluşan Türkçe literatüre dair bazı değerlendirmeler yapılacak ve elde edilebilen bibliyografik bilgiler eleştirel bir yaklaşımla ortaya konacaktır. Müstakil birer çalışmayı gerektiren yazma eserler ve yabancı dildeki çalışmalar, bu yazıda ele alınmayacaktır.

II. Metinler

A. Mecelle Metinleri

Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırı Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında oluşturulan Mecelle Cemiyeti tarafından hazırlanan *Mecelle*, bir mukaddime ile on altı kitap² halinde 73 bab ve 1851 maddeden oluşmaktadır. Yaklaşık dokuz yıllık bir sürede tamamlanan *Mecelle*'nin, hazırlığı biten her bir bölümü (kitab) müstakil olarak yürürlüğe girmiştir. Kavâid-i külliyyeyi içeren 100 maddelik Mukaddime ile ilk kitap olan Kitabü'l-Büyû'un Nisan 1869'da yürürlüğe girmesiyle başlayan bu süreç, Eylül 1876'da "Kaza" kitabının kanunlaşmasıyla tamamlanmıştır.³

Peyderpey yürürlüğe girmesinden dolayı *Mecelle* kitaplarının kanun olarak yayımlanmış ilk nüshaları farklı baskı tarihlerine sahiptir. Ayrıca 1289'da yayımlanmaya başlayan *Düstur*'un ilk metinleri arasında *Mecelle* kitapları da bulunmaktadır. İlk sekiz kitap *Düstur*'un birinci cildinde "Ahkâm-ı Adliyye Mecel-

2 Mukaddime, 1. Büyü, 2. İcârât, 3. Kefâle, 4. Havâle, 5. Rehin, 6. Emânât, 7. Hibe, 8. Gasb ve İtlâf, 9. Hacr ve İkrar ve Şüfa, 10. Şirket, 11. Vekalet, 12. Sulh ve İbrâ, 13. İkrar, 14. Da'vâ, 15. Beyyinât ve Tahlif, 16. Kazâ.

3 *Mecelle*'nin hazırlanış süreci, mahiyeti, etkileri ve belli başlı literatür hakkında, muhtasar olmakla birlikte bu konuda şimdiye kadar oluşan bilgi birikimini veciz biçimde yansıtan bir metin için bkz. M. Âkif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 231-235.

leleri” başlığıyla yayımlanmış,⁴ dokuz-ondördüncü kitaplar üçüncü ciltte,⁵ on-beş ve onaltıncı kitaplar ise dördüncü ciltte yayımlanmıştır.⁶

Tamamlanmasından sonra ise *Mecelle* kitapları, bütün halinde tek bir kitap olarak pek çok defa yayımlanmıştır. *Mecelle*'nin bu şekilde ilk baskılarının kapak sayfalarında, Cevdet Paşa'nın “tertib ve tensiki”ne işaret edilmekte ise de, bu yayımlarda Cevdet Paşa'nın katkısının ne olduğu konusunda elimizde açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır.⁷

Esasen kanun metninin bir parçası olmayan ve -sonraları “*Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası*” olarak da tanınan- Mukaddime ile birinci kitaba ait mazbatanın, *Mecelle* metinlerinin baş kısmına, ilk baskılardan itibaren ilave edildiğini görüyoruz.⁸ Bu muhtasar metin, fikhî hükümlerin, modern bir kanun formunda hazırlanmasının gerekçelerini ve bu hazırlıkta takip edilen metodu açıklayan içeriğiyle, İslâm hukukuna dayalı yeni kanunlaştırma düşüncesi için meşruiyet çerçevesi çizen bir işleve sahip olmuştur. Mazbata; gerçekten de sonraki *Mecelle* yorum ve incelemelerinin neredeyse tümünde, *Mecelle*'nin tarihî önemi ve ortaya koyduğu yeni yaklaşımı yorumlamada başvurulan temel bir metin haline gelmiştir.⁹

Toplu olarak yayımlanan *Mecelle* nüshalarının ve *Mecelle*'nin tamamını ihtiva eden şerh vb. çalışmalarını (*Mir'ât ve Rehber* gibi) sonunda üç adet¹⁰ ilave yazı bulunmaktadır:

1. “*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâb-ı Beyyînât Hakkında Bazı Vesâyâyı Şâmil Müzekkere-i Adliyye*” (9 Zilkade 1293).¹¹ Bu metin, *Mecelle*'nin 15.

4 *Düstur*, c. I, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 19-164.

5 *Düstur*, c. III, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1293, s. 38-147.

6 *Düstur*, c. IV, İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1296, s. 97-128.

7 1297 tarihli *Mecelle* nüshasının kapağındaki metin, sonraki baskılarda da tekrarlanmıştır: “İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve *Mecelle* Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve Maarif Nezaret-i Celilesi ruhsat-ı resmîyesiyle (...) tab' u temsil olundu.” Hulusi Yavuz, bu ilk *Mecelle* nüshalarına işaret ederken Cevdet Paşa'yı nâşir olarak göstermektedir. Bkz. “*Mecelle*'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri”, *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 73, n. 96, 95, n. 174, 101.

8 Buna karşılık diğer kitapların mazbatalarına, ilk münferid baskılar dahil, hiçbir baskıda yer verilmemiştir. Bu mazbatalara ilk dikkati çeken ve yeni yazıyla neşreden Ebü'l-ulâ Mardin olmuştur. Bkz. *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, (1822-1895) Ölümününün 50nci Yıldönümünü Vesilesile*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1946.

9 Mazbatanın, modern dönemde İslam hukuku alanındaki dönüşüm açısından etraflı yorumu için bkz. Sami Erdem, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar”, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku Anabilim Dalı, 2001, s. 71-73.

10 Bazı şerhlerde sadece birinci ya da birinci ile ikinci yazılar bulunmaktadır.

11 *Düstur*, c. IV, s. 384-385.

kitabı olan Kitâbü'l-Beyyînât ve't-Tahlîf'in Şeriye mahkemelerinde olduğu gibi Nizamiye mahkemelerinde de uygulanmasının gerekli ve uygun olduğunu çeşitli gerekçelerle izah etmektedir. Giriş ve sonuç kısmındaki bir iki küçük farklılık dışında 15. kitabın mazbatası¹² ile aynı olan bu metnin, kitabın kanun olarak yayımından bir süre sonra tekrar kaleme alınması¹³ ve bunun *Mecelle* baskılarının sonuna konması, kanunun ilgili mahkemelerde uygulanmasında ortaya çıkan/çıkabilecek yorum farklılıklarını önlemeyi amaçlamış gözükmektedir.

2. "Bilâbeyyine Mazmûnuyla Amel ve Hüküm Caiz Olabilecek Surette Senedât-ı Şer'iyenin Tanzimine Dair Ta'limât-ı Seniyyedir", (4 Cumâde'l-Ülâ, sene 1296).¹⁴
3. "Ta'lîm-i Usûl-i Tahlîf".¹⁵

Bu yazıların mahiyeti ve *Mecelle* kitabının sonunda bulunuşunun gerekçeyle ilgili olarak *Mecelle* metinlerinde ve bu yazıların tamamına ya da bazısına yer veren şerhlerde herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Aynı durum, birinci ve üçüncü metinle ilgili olarak, sonraki dönemde yapılan *Mecelle* incelemeleri için de genel olarak geçerlidir. Aynı şekilde, Cumhuriyet döneminde yeni harflerle yapılan *Mecelle* metin neşirlerinde de yukarıdaki üç ilave metne yer verilmemiştir.

Mecelle metinlerinin hemen hemen tüm baskıları; ya başta ya da sonda olmak üzere, *Mecelle*'nin kitab ve bab başlıklarını içeren bir fihristi içermektedir.

Farklı boy ve baskılarda *Mecelle* metinleri bulunmaktadır. Genellikle küçük ve orta boy olarak yayımlanan metinlerin bir kısmının, cep boyunda hazırlan-

12 Mazbata metni için bkz. Mardin, s. 136-137; Osman Kaşıkçı, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997, s. 155-156.

13 Osman Öztürk, bu metnin *Düstur*, c. IV, s. 384-385'te yayımlandığına işaret etmekle birlikte, metnin içeriği ve anlamı ile ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır. Bkz. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul: İslâmi İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973, s. 80, n. 73.

14 *Mecelle Cemiyeti* tarafından 1738 ve 1821. maddelerle ilgili olarak hazırlanan bu talimat layihasıyla ilgili mazbata ve tezkereler için bkz. Mardin, s. 147-149; Öztürk, s. 89-91; Kaşıkçı, s. 314-319. Öztürk, talimatname metni için Arşiv dosyası, *Düstur, Düreri'l-Hükkâm ve Mir'ât-ı Mecelle*'ye atıf yapmaktadır. Öysa, belirtildiği üzere bu metin, toplu halde basılan ilk nüshalarından itibaren *Mecelle* metinlerinin son kısmında yer almıştır. Ayrıca bkz. Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", s. 86. Adı geçen layihanın yeni harflerle yayımı için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyau*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986, s. 775-782.

15 Herhangi bir tarih taşımayan bu metnin sonunda, müddeinin talebi olmaksızın hakim tarafından yemin verilen suretler *Mecelle*'nin 1746. maddesinde açıklanmış olduğu için metinde sadece müddeinin talebi üzerine verilen yeminlerin hangi lafızlarla ve ne şekilde yapılacağına gösterildiği belirtilmiştir. Kim tarafından hazırlandığı konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamakla birlikte, bu metnin *Mecelle Cemiyeti*'nin bir çalışması olduğu tahmin edilebilir. *Mecelle Cemiyeti*'nin *Mecelle* hazırlığı bittikten sonra yaptığı çalışmalar hakkında bilgi veren Mardin ve Kaşıkçı, adı geçen metinden söz etmemektedirler.

dığı görülmektedir. Aynı durum aşağıda ele alacağımız bazı şerh ve yardımcı kitaplarda da sözkonusudur.¹⁶

Mecelle metinlerinin baskı sayıları hakkında herhangi bir malumata sahip değiliz. Ancak *Mecelle*'nin Nüvvab, Mülkiye ve Hukuk mekteplerinde ders olarak okutulması ve hakim ve dava vekili gibi uygulamanın içinde bulunan kesimlerin *Mecelle* metinlerine olan ihtiyacı dikkate alınınca bu sayının bir hayli fazla olduğu tahmin edilebilir. Nitekim mevcut nüshaların baskı aralıklarındaki sıklık da bunu göstermektedir. Ayrıca *Mecelle* üzerine yapılan şerh, fihrist ve benzeri kitaplarda da *Mecelle* maddelerinin metnine yer verilmiştir.

1926 yılında İsviçre Medenî Kanunu'nun iktibasıyla yürürlükten kaldırıldığı için bu tarihten itibaren tarih araştırmalarının bir konusu haline gelen *Mecelle*'nin, güncel ilgi alanı dışında kalması sebebiyle Cumhuriyet sonrasında genel olarak *Mecelle* ile ilgili yayınlar için 1940'lı yılları beklemek gerekecektir. Nitekim, Cumhuriyet döneminde yeni harflerle ilk *Mecelle* metni ancak 1959 yılında yayımlanabilmiştir.¹⁷ Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne bağlı Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü tarafından *Düstur* ve 1314 tarihli (İstanbul: Âlem Matbaası) baskı esas alınarak herhangi bir sadeleştirme yapılmaksızın yeni harflere aktarılan metnin ilk tashihi, Ord. Prof. Sabri Şakir Ansay tarafından yapılmış ancak kendisinin sıhhi sebeplerle bu işi sürdürememesi sebebiyle metnin nihai kontrolünü Ali Himmət Berki yapmıştır. Kitabın sonuna Berki tarafından hazırlanan 26 sayfalık bir lügatçe konulmuştur. Lügatçede *Mecelle* metninde tarifi bulunan kelimeler için sadece ilgili madde numarasına işaret edilmiş, diğer kelimelerin ise kısa karşılıkları verilmiştir.

Yeni harflerle ikinci yayın, Osman Öztürk¹⁸ tarafından *Mecelle* üzerine Türkçe'de yapılan ilk doktora çalışmasına dayanan bir kitabın parçası (s. 155-426) olarak 1973 yılında gerçekleşmiştir. Sadeleştirme yapılmaksızın hazırlanan metinde açıklama ya da sözlük gibi ilave çalışmalar bulunmamaktadır. Yazar, Mazbata'yı *Mecelle* metninin başında değil, inceleme kısmında ve sadeleştirerek aktarmıştır (s. 33-39).

16 Mesela 1329 (Kostantiniyye, 784+16 s.) tarihli *Mecelle* böyledir. Terakki Kütüphanesi sahibi Mehmed Şemseddin tarafından neşredilen bu nüshada ihtiyaç görülen bazı noktalarda metin içinde köşeli parantezle birtakım açıklamalar ilave edilmiş ve bu durum kitabın iç kapağında bir notla ifade edilmiştir: "İşbu Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye suret-i müdekkikâne ve hurde-bînânedede tashih ve metnin nikât-ı muhtelifesinde tesadüf edilecek müşkilâtı müfessir işârât ve izâhât ile ikmal ve tavzih edildikten sonra vaz'-ı destgâh-ı intişar kılınmıştır." Bu yönüyle, sözkonusu metnin, muhtasar bir şerh olarak normal *Mecelle* metinlerinden ayrı tasnif edilmesi gereklidir. Bkz. Dipnör 163. *Rehber-i Tâlibin-i Mecelle* de, yine cep boyunda basılmış bir *Mecelle* metni olarak değerlendirilebilir.

17 *Mecelle: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Ankara, 1959, s. iv.

18 *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*. Bu çalışmanın inceleme kısmı, aşağıda ayrıca değerlendirilme konusu yapılacaktır.

Cumhuriyet dönemindeki *Mecelle* neşirlerinin üçüncüsü 1978 (İstanbul) tarihlidir ve ilkinde olduğu gibi Ali Himmet Berki'nin katkısını taşımaktadır. Berki'nin 1959 baskısı için hazırladığı lügatçeden farklı olarak bu yayında, sayfa altlarında o sayfadaki metinde yer alan kelime, terkip ve hatta cümle parçacıklarının sözlük anlamı, bölünmüş bir alanda verilmiştir. Metnin sadeleştirilmeksizin yeni harflere çevrilmesi ve sayfa altlarındaki anlam açıklamaları yayınevi tarafından hazırlanmış, Berki ise metni kontrol ederek *Mecelle*'yi tanıtan birkaç sayfalık bir takdim yazısı yazmıştır. Ayrıca kitap yayımlandığında vefat etmiş olan Berki hakkında, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yazdığı bir biyografi yazısı da giriş kısmına konmuş, ardından Mazbata'nın Öztürk'ün kitabında yer alan sadeleştirilmiş metni¹⁹ yazarın izni belirtilerek iktibas edilmiştir. Aynı yayınevi tarafından birçok kez baskısı yapılmış olan bu eser, günümüzde de yeni harflerle piyasada bulunabilen tek *Mecelle* metni olma özelliğini korumaktadır.

Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanan ve büyük bir kısmı kanun metinlerinden oluşan *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (1986) isimli kitabın çeşitli bölümlerinde de *Mecelle* maddeleri kitap ya da madde grupları halinde *Mecelle* ve Türk Hukuku'nun ilgili alanlarını düzenleyen kanun maddelerine atıflarla birlikte yeni harflerle neşredilmiştir. İlk olarak "Hukukun Genel Prensipleri" başlığı altında (s. 89-109) ilk 100 kaidenin metinleri;²⁰ "Şahsın Hukuku" isimli bölümde 941.-949. ve 966.-997. maddeler (s. 132-138); Borçlar ve Eşya Hukuku ile ilgili kısımda (s. 363-675)²¹ *Mecelle*'nin önemli bir kısmını teşkil eden 101.-1612. maddeler ve son olarak Usul Hukuku bölümünde (s. 725-774) 1613.-1851. maddelere yer verilmiştir. Muhteva ve tertib itibarıyla özenli bir yayın olduğu söylenemez.

Son olarak 1995 yılında, *Sadeleştirilmiş Mecelle* adıyla İbrahim Ural ve Salih Özcan tarafından yapılan *Mecelle* neşrine işaret etmek gerekir. Önsöz'de belirtildiğine göre (s. 9-10) "Süleymaniye Kütüphanesinde kayıtlı bir nüshaya" dayanan eser, Fey Vakfı adına Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanan 6 ciltlik *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* adlı serinin yedinci ve son cildi olarak tasarlanmış, ancak müstakil olarak basılmıştır. Genel okuyucu açısından yararlı olması düşünülebilecek olan çalışmanın akademik bakımdan kullanılmaya uygun olmadığı açıktır.

Günümüzde internet ortamında da Türkçe ve farklı dillerde çeşitli *Mecelle* metinleri bulunmaktadır.

19 Öztürk, s. 33-39.

20 Baş tarafta kavâid ve *Mecelle* kaideleriyle ilgili kısa açıklamalara yer verilmiş, müstakil olarak *Mecelle* kaideleri üzerine yapılmış olan şerhlere işaret edilmiş, ayrıca Ali Haydar ve Atıf Bey'in şerhleri de dipnotta zikredilmiştir (s. 91-95).

21 Bölümün başında *Mecelle* ile ilgili bilgiler verilmiş, şerh vb. telifata işaret edilmiş ve Mazbata'nın sadeleştirilmiş metni Öztürk'ün kitabından iktibas edilmiştir. Bkz. Akgündüz, s. 363-377.

B. Mecelle Şerhleri

Mecelle, tamamlanmasını takip eden birkaç yıl içinde şerhedilmeye başlanmış, farklı türlerde ve değişik dillerde pek çok şerh çalışmasına konu olmuştur. Kapsamları açısından bakıldığında *Mecelle* şerhlerini dört grup altında tasnif etmek mümkündür: 1. *Mecelle*'nin bütün maddelerini kapsayan şerhler: Ali Haydar, Hacı Reşid Paşa ve Türközâde'nin şerhleri ile *Mir'ât-ı Mecelle* ve *Rehber-i Tâlibîn-i Mecelle* gibi yardımcı açıklayıcı kitaplar bu kapsamdadır. 2. Eksik ya da kısmi şerhler: Bazı şerhler, baştan belli bir yere kadar devam etmiş, ancak çeşitli sebeplerle eksik kalmıştır: Kırimlı Abdüssettar ve Kuyucaklızade Atif Bey'in şerhleri böyledir. 3. Seçilmiş kitap ya da maddelerin şerhi: Mustafa Fevzi'nin şerhi böyledir. Ayrıca sonraki dönemlerde de *Mecelle*'nin belli konulardaki maddelerini içeren şerh çalışmaları bulunmaktadır. 4. Kavâid-i külliye şerhleri: *Mecelle*'nin ilk şârihleri olan Şemsî²² ve Abdüssettar Efendi'den itibaren pek çok kişinin kavâid kısmı üzerine müstakil şerh yazdığı bilinmektedir. Günümüze kadar devam eden bu kavâid şerhleri ileriki sayfalarda ele alınacaktır.

Mecelle üzerine yapılan şerh ya da şerh mahiyetinde yardımcı çalışmaların saikleri arasında bazı hususlar öne çıkmaktadır. Her şeyden önce, açık ve akıcı bir Türkçe ile kaleme alınmış olmasına rağmen fıkha dayalı bir kanun metni olarak *Mecelle* maddelerinin gereği gibi anlaşılabilmesi için Arapça ve fıkıh bilgisine olan ihtiyaç, bu konularda yeterli donanıma sahip olmayan kimseler için çeşitli seviyelerde şerhi gerekli kılıyordu. Ayrıca, aşağıda işaret edilecek olan Ali Haydar'ın şerhinde görüldüğü üzere, *Mecelle*'nin eksik ya da muğlak bıraktığı düşünülen konularda tamamlayıcı bilgiler verme gayesi de, şerhlere önemli bir alan açmıştır. Nitekim bizzat Mecelle Cemiyeti'nin, *Mecelle* kitapları tamamlandıktan sonraki mesaisi içinde, *Mecelle*'nin bazı eksik kalan yönlerini tamamlama ya da muğlaklık taşıyan kısımlarına ilave suretiyle yaptığı çalışma da bu konuda fikir vericidir.²³

Hâkim ve dava vekili gibi uygulama içindeki profesyonel hukukçulara, kanunun yorumu ve tatbiki açısından kolaylık sağlamak gayesi, *Mecelle* üzerine yapılan açıklayıcı çalışmalar için önemli gerekçelerden birisini teşkil etmiştir. Fıkıh kitaplarından farklı olarak *Mecelle*'de tek bir fikhî hüküm kanunlaştırılmış bulunduğu için, tercih edilen fikhî hükmün alındığı fıkıh kaynaklarında bulunan farklı görüş ve açıklamaların, uygulamada karşılaşılabilecek yorum ihtiyacı için katkı sağlayacağı düşünülmüştür. *Mir'ât-ı Mecelle*'de, *Mecelle*'nin fikhî me' hazlarının Arapça kaynaklarından alınmış orijinal metinlerle gösterilmesi,

22 Mardin'in tanımlamasıyla ilk şerh olarak bilinen Abdüssettar Efendi'nin kavâid şerhinden daha önce yazıldığını tespit ettiğimiz ve Şemsî isimli bir müellife ait olan şerhin *Mecelle*'nin ilk şerhi olarak tespit edilebileceğini düşünüyoruz. Bu iki şerhle ilgili daha detaylı bilgiler aşağıda verilecektir.

23 Mecelle Cemiyeti'nin sonraki mesaisi hakkında geniş bilgi için bkz. Mardin, s. 140-159; Kaskıç, s. 314-342.

bu düşünüşün bir yansımasıdır. Ayrıca *Mecelle*'deki hükümlerin ihtiva ettiği fikhî görüşlerin meşruiyeti bakımından da, *Mecelle* maddelerine ilişkin yapılan bu açıklamalar, fıkıh kitabından kanun metnine intikal sürecinde yaşanan büyük değişimin kavranmasına ve benimsenmesine katkıda bulunmuştur.

Mevcut şerhlerin durumu dikkate alındığında, Abdüsettar, Ali Haydar ve Atıf Efendi gibi yüksek okullarda *Mecelle* muallimi olan kimselerin şerhlerinin öncelikli hedefinin talebeye ders notu olmakla birlikte, ileriki dönemlerde bu şerhlerin öğrenciler dışında da umumi ilgiye mazhar olduğunu söyleyebiliriz.²⁴ Buna karşılık, özellikle *Mecelle* maddeleri için indeks, metin içi atıf, ya da konuların fikhî kaynaklarına dair eserlerin mukaddime ya da takrizlerinde bu tür çalışmaların, talebeler yanında dava vekili, hakim ve hatta sıradan kimselere yardımcı olma gayesinin mevcut olduğunu gösteren bazı ifadeler bulunmaktadır.²⁵

24 Nitekim Ali Haydar, önce talebeye ders notu olarak müsvedde kaydıyla basılan şerhinin yeniden tertib ettiği sonraki baskısında, başlangıçta kendi şahsi mütaalası için bir araya getirdiği metinlerin, kendisinin Mekteb-i Hukuk-ı Şahane *Mecelle* muallimliğini üstlenmesinden sonra yeniden düzenlenip genişletilerek talebeye tahrir edildiğini belirtmektedir. Bkz. Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm Şerhu'l-Kavâidi'l-Küllüyye*, cüz 1, kısım 1, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, 1312 [Diş kapak: İstanbul: Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1313], s. 13-14 [2. baskı, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1317, s. 14-15]. Müellif, etraflı bir yeniden düzenlemeyle üçüncü kez büyük boy ve dört cilt olarak basılan aynı şerhin mukaddimesinde ders tahririnden hiç bahsetmeksizin yaptığı çalışmanın ilmi bakımdan önemine vurgu yapar. Bkz. Ali Haydar, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm Şerhu'l-Kavâidi'l-Küllüyye*, cüz 1, kısım 1, 3. baskı, İstanbul: Matbaa-i Tevsî'-i Tıbâ'at, 1330, s. 9-10.

Ali Haydar'ın Rehin kitabına ilişkin şerhinin sonunda numarısız sayfalarda yer verilen "İfadei Mahsusa" da Ali Haydar'ın *Mecelle* şerhinin tamamlanan cüzlerinden birisi olan Rehin kitabının öneninden, bu konunun daha fazla açıklamaya ihtiyacı olması sebebiyle fıkıh kitaplarından ilgili bilgiler derc edildiği bu cildin de diğerleri gibi ehemmiyetinden bahseden kitabın naşiri Kitapçı Arakel, bu tür şerhlerin muhatapları hakkında ipuçları içeren bazı değerlendirmelerde bulunur: "Şerh-i nefis-i mezkûrun aksâm-ı mütemmemesinden biri bulunan işbu kısımın dahi sairleri misillü memurîn-i şer'îye ve nizâmîyye ve erbâb-ı de'âvî ve ashâb-ı mesâlihe ve dava vekillerine ve hukuka intisabı bulunan bilcümle zevata derece-i lüzum ve chemmiyeti derkadır. Erbabına malum olduğu üzere muamelât-ı nâsta halkın ekser defa gördüğü zarar ziyan ile tesadüf eylediği mevânî ve müşkülâtın çoğu kavânîn ve nizâmât-ı müstahseneye âşina olmamasından neşet edegelmekte olduğu tecarib-i adîde ile müsbet ve mücerredir. Binaenaleyh herkes taht-ı tâbiyyetinde bulunduğu devletin kavânîn ve nizâmâtına mümkün mertebe vakıf olmak ve muamelâtını ona tatbikan icra eylemek üzere bu misüllü kitapların yalnız müntesibine değil herkes için dahi mütalaası zarurî hükmünde bulunduğundan min gayri haddin elde etmeleri umuma tavsiye olunur." *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-A'lâm: Şerhu'l-Kitabî'l-Hâmis a'nî er-Rehin*, cüz 5, İstanbul: S. Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1303, 196 s.

25 *Miftâhü'l-Mecelle*'nin yazarı, mukaddime, eserin hem "ashâb-ı mesalih" hem de dava vekilleri ve hukuksınaslara *Mecelle*'de aradıkları meseleleri kolayca bulmalarını sağlamak konusunda yardımcı olacağını ifade etmektedir. Bkz. Mesud Efendi, *Mir'ât-ı Mecelle*, [1. baskı,] Matbaa-i Osmaniye, [İstanbul] 1297 r. /1299 h., s. 2-3.

Rehber-i Tâlibîn-i Mecelle'de muhatap kitlesi, yazar tarafından genel olarak ashâb-ı mesalih ve hususen "rûesâ-yı mehâkim ve nüvvâba ve başkaca vükelâ-yı de'âviye suhulet-bahş olacak..." denilerek tanımlanmıştır. Bkz. Mehmed Ali, *Rehber-i Tâlibîn-i Mecelle*, Der- ➤

Muhtasar ya da mufassal hemen hemen bütün şerhlerde *Mecelle* maddeleri arasındaki irtibatların gösterilmesine özel bir önem atfedildiğini görüyoruz. Bu yolla, hukukçulara kolaylık sağlama yanında, onların *Mecelle*'de gözetilmiş olan hukuki bütünlüğe riayeti kolaylaştırılmış oluyordu.

Bir kanun metni olarak *Mecelle*'nin, muhatapları tarafından, kendi hak ve sorumluluklarını öğrenmek için başvuracakları bir referans metin olarak algılanıp algılanmadığı konusunda bilgilere sahip değiliz. Ancak, bazı şerhlerde şarih ya da yayıncıların koyduğu notlarda, şerhlerin "ashab-ı mesalih" olarak adlandırılan ve bu hukukun muhatapları olan kimselerin, hukukî bakımdan ihtiyaç duyacakları durumlar konusunda önceden ve etraflı olarak bilgilennemelerini sağlama konusundaki yeri ve önemi konusunda açıklamalar görmekteyiz.

Kapsamlı *Mecelle* şerhlerinden ayrı olarak sadece kavâidi içeren şerhlerde, kimi zaman klasik kavâid-i fıkhiyye literatürünü hatırlatan, kimi zaman da usul-i fikhla furu meseleleri arasında irtibat kuran bir yaklaşım görülmektedir. Ayrıca, özellikle 1908 sonrasında itibaren günümüze kadar gelen sürede bu tür şerhlerin, İslâm hukuku çerçevesinde hukuk felsefesi konularının tartışılması için bir zemin olarak kullanıldığını görüyoruz.²⁶

Mecelle'nin yürürlükte bulunduğu dönemde yapılan şerhlerin en önemli saiklerinden birisi, *Mecelle*'nin Nüvvab, Mülkiye ve Hukuk Mekteplerinde ders olarak okutuluyor olmasıdır. Sonradan Medresetü'l-Kudat adını alan Mekteb-i Nüvvâbın²⁷ dört senelik programında bütün senelerde beş saatlik *Dürrer* dersi yanında haftada üçer saatlik *Mecelle* dersleri yer alıyordu.²⁸ Ayrıca Mülkiye

saadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305, iç kapaktan sonra yer alan numarısız Mukaddime başlıklı kısmın 4-5. sayfası. Kitabın sayfa numarası bulunmayan baş tarafına konulan çok sayıdaki takrizden birisi olan Cevdet Paşa'nın bu kitapla ilgili tezkeresinde de kitabın özellikle mübtedilere bir rehber olacağı ifade edilmektedir. Cevdet Paşa'nın tezkeresi için ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (nşr.), c. 1-IV, 2. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986 (1. baskı, 1953-1957), c. IV, s. 273.

26 *Mecelle* şerhlerinin saikleri konusunda yapılan bu tespitleri teyid eden örneklerle, ileriki sayfalarda söz konusu şerhlerin tanıtımı esnasında işaret edilecektir.

27 Sultan Abdülmecid devrinde 1854'te şeri mahkemelere kadı yetiştirmek üzere tesis edilen üç yıllık Muallimhane-i Nüvvab, 1885'te Mekteb-i Nüvvab ismini almış, 1908'de de Mekteb-i Kudat olarak anılmış ve bir yıl sonra Medresetü'l-Kudat'a dönüşmüştür. Bkz. Mehmet İpşirli, "Medresetü'l-Kudat", *DİA*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 343-344; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı*, 3. baskı, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1988, s. 268.

28 *İlimiyye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 687. Medresetü'l-Kudat Dahili Talimatnamesi'nin 14. maddesinde *Mecelle*'nin nasıl okutulacağı şöyle ifade edilmiştir: "*Mecelle*, birinci maddeden bed' ile tedris edilecek ve *Dürrer*'de olduğu gibi muallim, mevâd ve meşâili murâfaa şeklinde tasvir ve usul-i fasl u hasmı tarif ve ihtilaf-ı mezâhibi ve sebeb-i tercihi beyan edecektir." Onbeşinci maddede, "*Dürrer* ve *Mecelle* muallimleri, talebenin medreseden ri'ûs ahzına kadar sınıfları takib ve *Dürrer*'i ve *Mecelle*'yi ikmal edeceklerdir" denilerek, hukuk eğitimindeki bütünlüğün öneminin dikkate alındığı gösterilmek istenmiştir. Ayrıca *Dürrer*'le ilgili esasları vaz eden 13. maddede, *Dürrer* okutulurken *Mecelle*'ye muvafık olan ve olmayan meselelere işaret edilerek müftâ bih olan akvâlin beyan edilmesi istenmekte- ➔

Mektebi programında da *Mecelle* dersi bulunmaktadır.²⁹ Galatasaray'da açılan Darülfünun-i Sultanî Hukuk Fakültesi'nde (1290/1874)³⁰ usul-i fıkıh ve furu-ı fıkıh dersleri yanında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* dersi de okutulmaktaydı.³¹ 1296/1878'de açılan Hukuk Mektebi'nde de yine *Mecelle* dersi bulunmaktaydı.³²

Bu okullarda *Mecelle* dersini okutan hocalar ya kendileri ders malzemesi olarak hazırlık yapmışlar ya da ders takrirleri talebe tarafından not tutularak daha sonra hocaların tashihi ya da izniyle kitap olarak basılmıştır. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse *Mecelle* şerhlerinin önemli bir kısmı ders notu/kitabı olarak hazırlanmış metinlerdir. Bu sebeple, hazırlanma biçimleri, baskı maksatları, baskı sayıları ve baskı kaliteleri farklılık göstermektedir. Bu durum göze alınarak kütüphanelerde mevcut çeşitli şerhlere ait farklı baskıların dikkatli bir mukayese ve incelemesinin yapılması, bu kaynakların kullanımını daha sağlıklı hale getirecektir. Ancak üzülererek belirtmek gerekir ki, *Mecelle* metinlerini içeren nüshalarda olduğu gibi, birden çok baskıya sahip *Mecelle* şerhlerinin³³ de sonraki incelemelerde herhangi bir kritiğine rastlamış değiliz.

dir, bkz. *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 684-685. Okulun müdürleri arasında meşhur *Mecelle* şarihli Atıf Bey (tayin tarihi: 1885) de bulunmaktadır, *İlmiyye Salnamesi*, s. 688. Nizamname 1914 tarihini taşımakla birlikte, okutulan derslerin geriye doğru mevcudiyetini düşünmemiz mümkündür. Nitekim Ergin, Maarif Nezareti Salnamesinin dördüncü cildine atıfla 1908 öncesinde bu medresede okutulan dersler arasında *Mecelle*'yi de göstermektedir. Bkz. Osman [Nuri] Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi* [Kapakta: Türk], I-V, İstanbul: Eser Matbaası, 1977 (1. baskı.: 1939-43) c. I-II, s. 159.

Ayrıca Dârül-Hilâfeti'l-Âliyye Medresesi Salahaddin-i Eyyûbi Külliye-i İslâmiyesi tedrisat cetvelinde dokuz ve onuncu sınıflarda haftada birer saatlik *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* dersi bulunmaktadır, bkz. *İlmiyye Salnamesi*, s. 670-673.

29 Ergin, c. I-II, s. 604. Ergin, Ali Kemal'in *Ömrüm* adlı hatıra kitabından aktararak Mülkiye'de Abdüssettar Efendi'nin *Mecelle* okuttuğunu, ama talebelerin bu dersten pek istifade etmediklerini, çünkü bu konuları anlamak için yeterli donanımın talebede bulunmadığını aktarıyor. Bkz. *A.g.e.*, c. I-II, s. 609.

30 Ergin, c. III-IV, s. 1090.

31 Ergin, c. III-IV, s. 1104. Ergin başka bir yerde, okulun bir sürelik kapalı bulunuşunun ardından 1878'de tekrar açılış sırasında *Mecelle*'nin programa ilave edildiğini belirterek, bu dersi Ahmet Hamdi Efendi ile Rauf Efendi'nin okuttuğunu not eder. Bkz. *Türkiye Maarif Tarihi*, c. I-II, s. 701.

32 Ebü'l-ulâ [Mardin], "Hukuk Müessesesi Tarihi", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1338 (1925), sene 2, sayı 12, s. 148. Üç sınıfın tamamlandığı 1300/1884 senesinde okutulmuş olan dersler arasında *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* de bulunmaktadır. Bkz. Ergin, c. III-IV, s. 1104. Ergin, sonraki senelere dair programlarda da *Mecelle*'yi okutulan dersler arasında göstermektedir. Bkz. *A.g.e.*, s.1104.

1890'lardan 1908'e kadarki programlarda *Mecelle* ilk üç senede okutulan dersler arasındadır. Bkz. *A.g.e.*, s. 1111. Bu okulda okutulan *Mecelle*, Fıkıh ve Usul-i Fıkıh derslerinin medrese kökenli öğrenciler tarafından diğerlerine nisbetle daha rahat anlaşıldığı ama lise tahsili olanların bu dersleri anlamakta güçlük çektikleri söylenmektedir. Bkz. *A.g.e.*, s. 1110.

33 Ali Haydar ve Atıf Bey'in şerhlerine ait nüshaların çeşitliliği bu konuda en güzel örnektir. Bu iki eserle ilgili olarak aşağıda işaret edeceğimiz kaynaklarda verilen literatür bilgileri, mevcut katalog ve kütüphane kayıtlarındaki verileri tam olarak açıklayacak kapsamlılıkta değildir.

Müstakil *Mecelle* incelemesi olan çalışmalarda ya da ilgili eserleri konu alan ansiklopedi maddelerinde de bu kaynakların tespit ve değerlendirmesine hemen hemen hiç yer ayrılmadığı ya da Özege³⁴ gibi mevcut kataloğlara dayalı olarak genel bilgi verildiği görülmektedir. Dolayısıyla, *Mecelle* literatürünün kaynaklık vasfı bakımından *Mecelle*'den sonra en önemli başvuru kaynakları arasında görülen şerhlerin mahiyetine ve teknik özelliklerine dair pek çok soru mevcut çalışmalarda henüz karşılığını bulabilmiş değildir.

Mecelle şerhlerinin kıymetini artıran önemli bir tarihsel olgu, bu şerhlerin bir kısmının bizzat *Mecelle* Cemiyeti'nde bulunan kimseler tarafından hazırlanmış olması ya da bazı örneklerde olduğu gibi aralarında Ahmet Cevdet Paşa'nın da bulunduğu *Mecelle* Cemiyeti üyelerinin muttali olabileceği bir dönemde ve alanında yetkin kimseler tarafından yapılmış olmasıdır. Ayrıca, Mülkiye ve Hukuk Mekteplerindeki *Mecelle* derslerinin bir kısmı bizzat *Mecelle* Cemiyeti üyelerince okutulmuştur. Bunlar arasında *Mecelle*'nin ilk şarihî olarak bilinen Kırımlı Abdüsettar Efendi ile Ömer Hilmi Efendi dikkati çekmektedir.³⁵ Hacı Reşid Paşa da, *Mecelle*'nin Mekteb-i Hukuk müfredatında bizzat hazırlayıcıları tarafından tedris edilmesinin önemine işaret etmektedir.³⁶

Mecelle'nin, tamamlanmasından kısa süre sonra şerhedildiğini yukarıda belirtmiştik. Mevcut bilgilerimize göre, ilk Türkçe matbu şerh, hakkında bilgi sahibi olamadığımız Şemsî isimli bir zat tarafından kaleme alınmıştır.³⁷ Hicrî 1294 yılında neşredilmiş olan bu mufassal kavâid şerhinin iki cüz halinde başlangıç kısımları bazı kütüphanelerimizde bulunmaktadır. Birkaç satırlık numaralandırılmış "bend"ler halinde, mukaddime kısmında usûl ve kavâidle ilgili istilahlara üzerinde durulmuş, ardından "davâbıt-ı umumiye" başlığı altında hukukun çeşitli alanlarına ait müteferrik meseleleri içine alan kurallara yer verilmiş, daha sonra da çeşitli ana başlıklar altında *Mecelle*'nin ilk dört kavâidinin şerhleri yapılmış, ilgili furu meselelerinden örnekler üzerinde konular açıklanmıştır.

34 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. I-V, İstanbul, 1971-1979.

35 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III-IV, s. 1105.

36 Hacı Reşid Paşa, *Ruh'ul-Mecelle*, c. I, Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye, 1326, s. 28.

37 [*Şerh-i Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*], [İstanbul]: Hakikat Matbaası, 1294 h., 2+55+1. 2. cüz: İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298 h. 56-119. İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde bulunan nüsha, sadece ilk cüzü içermektedir. Ön kapakta yazarın ismi olarak Şemsî ve "Tab'u neşri hukuku müellif-i mûmâ ileyhe aittir" notu yer almakta, arka kapakta ise "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Kavâid-i Külliyesinin Şerhi" ibaresi ile fiyatı bulunmaktadır. Metnin ilk sayfasının başında "Şerh-i Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye" başlığı vardır (s. 2). Süleymaniye Kütüphanesi'nde bu ilk cüzün ön ve arka kapağı bulunmayan ve dolayısıyla müellif ismi bilinmeyen bir nüshası yanında, iki cüzün birlikte ciltlendiği ama kapak ve müellif bilgilerinin bulunmadığı ikinci bir nüsha daha bulunmaktadır. İkinci cüze ait verdiğimiz matbaa, müellif ve tarih bilgileri Özege'den (c. IV, s. 1649) alınmıştır.

Abdüssettar Efendi'nin³⁸ şerhi³⁹ iki kısımdan oluşmaktadır: *Teşrihü'l-Kavâidi'l-Kiülliyeye fî Ahkâmi'l-Fer'iyyeti'l-Ameliyye* (1295 h.) başlıklı ilk cüz, kavâid kısmının muhtasar bir şerhini ihtiva etmektedir.⁴⁰ *Mecelle Şerhi Teşrih* (1296-1301) başlıklı müteakip dört cüzde ise, ilk dört kitabın (Büyû', İcâre, Kefâle ve Havâle) şerhi bulunmaktadır.⁴¹ İlk 700 maddeyi içeren şerh, muhtemelen müellifin vefatı nedeniyle ikmal edilememiştir.

Aynı yıllarda, esasen bildiğimiz anlamda bir şerh olmamakla birlikte, *Mecelle'de* tercih edilen görüşlerin fıkıh kitaplarındaki kaynaklarını göstermeyi hedefleyen eski Kayseri Müftisi Mesud Efendi'nin⁴² *Mir'ât-ı Mecelle* (1297 r./1299 h.) isimli eseri de, *Mecelle* üzerine yapılan ilk çalışmalardandır. *Mecelle*'nin bütün kitaplarını kapsayan bu tek ciltlik çalışmada, ilgili Arapça fıkıh metinleri, her bir maddenin Osmanlıca metninin ardından kaynağı belirtilerek aktarılmıştır. Kitabın iç kapağı olarak değerlendirilebilecek kısmında (s. 9), baskı bil-

38 Kısa biyografisi için bkz. Mardin, s. 166-170; Hulusi Yavuz, "Abdüssettar Efendi, Kırmımlı", *DİA*, c. I, İstanbul, 1988, s. 304.

39 Mardin (s. 166), bu şerhin ilk şerh olduğunu belirtir. Ancak, Abdüssettar Efendi'nin biyografisini verirken *Osmanlı Müellifleri'nden* naklen kavâidle ilgili iki eserinin ismi verir. Biri burada ele aldığımız *Teşrihü'l-Kavâid* isimli şerhtir. Diğeri ise *Şerhu Kavâidi'l-Mecelle* adını taşımaktadır ki bu esere ait herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Buna karşılık adigeçen kaynaklarda Abdüssettar Efendi'nin şerhinin ikinci kısmı olan *Mecelle Şerhi Teşrih*'e atıf yoktur. Bu iki eserin birbirine karıştırılmış olması muhtemeldir. Şerhin başında Cevdet Paşa'nın takrizi vardır ve bu takrizde Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin de kaynaklarını oluşturan bazı kitap isimlerine sanatlı ifadelerle dolaylı olarak işaret etmiştir. Bkz. Mardin, s. 169-170.

40 *Tezâkir*'de Abdüssettar Efendi'nin 1304 hicri senesinde *Mecelle*'nin küllî kaidelerinden on tanesi üzerine "mufassal" bir şerh yazdığı ve bunu Şam Müftüsü Hamzâvi'ye gönderdiği, onun da buna bir takriz yazdığı belirtilmektedir. Bkz. *Tezâkir*, c. IV, s. 263-264. Ancak bibliyografya ve görebildiğimiz kütüphane kayıtlarında Abdüssettar Efendi'nin böyle bir kitabına rastlamadık. Abdüssettar Efendi aynı yıl vefat etmiş olduğu için belki de kitabın basımı akamete uğramış olabilir.

41 Kaynaklarda bu şerhin üç kitabı kapsadığına ilişkin bilgiler, muhtemelen görülen nüshanın son kısmının eksik olmasından ya da sayfa sayıları müteselsül devam ettiği için içeride perde sayfasiyla ayrılan dördüncü kitabın fark edilmemiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim *Türk Hukuk Bibliyografyası*'nda Milli Kütüphane'deki nüshaya istinaden verilen bilgiler, muhtemelen son kitabın eksik olduğu bir nüshaya dayanmaktadır. Bkz. Yaşar Karayalçın- Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 1972, s. 56. Buradaki eksik bilginin sonraki kaynaklarda tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Hulusi Yavuz, şerhin ikinci kısmının üç kitabı kapsadığını belirtmektedir. Bkz. "Abdüssettar Efendi, Kırmımlı", s. 304, Osman Öztürk ise, şerhin kapsadığı maddeleri doğru olarak ilk 700 madde olarak vermekte (s. 115) ancak dipnotta eserin sayfa sayısını 255 olarak vermektedir ki bibliyografyada görüleceği üzere kavâid ve ilk dört kitabı içeren şerh, 311 sayfadan müteşekkildir. Öztürk, kitabının başka bir yerinde (s. 31) kavâid şerhi ile ilk dört kitabın şerhlerini ayrı kitaplar olarak vererek ikincinin 700 maddeyi içerdiğini söylemektedir. Oysa kavâid ve sonraki cüzün tamamı 700 maddeyi içermektedir. Özege, şerhin içindeki kitaplardan bahsetmeksizin eserin baskı bilgilerini ve sayfa sayısını doğru olarak tespit etmektedir. Bkz. Özege, c. III, s. 1042.

42 Biyografisi için bkz. Ferhat Koca, "Mesud Efendi", *DİA*, c. XXIX, Ankara, 2004, s. 344-345. Kitabın baskıları ve bu konudaki problemler için bibliyografya bölümüne bakınız.

gilerinden önce, kitabın hangi kaynaklardan istifadeyle hazırlandığı belirtilmiştir. İşaret ettiği fıkıh metinleri aracılığıyla ilave bilgi ya da karşılaştırma imkanı vermesi yönüyle bir tür şerh olarak görülmesi mümkündür. Ayrıca Mecelle Cemiyeti'nin incelemesinden geçmiş olması da kitaba özel bir kıymet katmaktadır. Kısa süre içinde eserin üç baskısı yapılmıştır.

Aynı ismin Arapça tamlama olarak kullanıldığı Ömer Hilmi'nin *Mir'âtü'l-Mecelle*'sinin,⁴³ aşağıda işaret edeceğimiz üzere Ali Haydar'ın eseri olan *Mirkâtü'l-Mecelle*'den önce *Medrese-i Hukuk* mecmuasının tefrikası olarak yayımlandığı anlaşılmaktadır. Ancak *Mirkâtü'l-Mecelle* tefrikalarından 14. kitabın başında, dergi yönetimince kaleme alındığı anlaşılan bir açıklamada, bazı dava vekillerinin yazdıkları mektuplarda “*Mir'âtü'l-Mecelle*'nin köşe-i nisyandan çıkarılmasını ve hususen (kendi tabirlerince) avukatlara kesretle lazım olan bahislere az zaman içinde gelinmesini” tavsiye ettikleri aktarılıyor. Derginin notundan eserin kavâid-i külliye kısmının tefrika olarak yayımlanmış olduğu ve sonraki kısımlara ait bir miktar hazırlığın da devam ettiği anlaşılıyor. Bu notlarda *Mir'âtü'l-Mecelle*'nin yazarına ait herhangi bir isim atfı bulunmuyor.

Amasya Bidayet Mahkemesi zabıt kâtiplerinden Serkiz Orpilyan, *Miftâhu'l-Mecelle* (1299h./1298r.) ismiyle, *Mecelle* için alfabetik olarak kelime düzeyinde bir indeks hazırlamıştır. Aranılan meseleyi içeren maddeyi bulmak için konuyla ilgili herhangi bir kelimedenden bakıldığında, kelimenin kısa izahı ya da ilgili hüküm ve o meselenin yer aldığı madde numarasına ulaşılmaktadır.

Yine eski bir müftü olan Süleyman Hasbî'nin, *Tafsîl li Tavzîhi'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye ve'l-Usûliyye fî Evveli'l-Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye* isimli eseri de ilk yıllarda yazılmış Türkçe bir kavâid şerhidir (1299h./1297r.).⁴⁴

Mecelle'nin bütününe kapsayan en meşhur ve geniş şerh, yargıdaki üst düzey görevleri yanında Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de *Mecelle* muallimliği de yapan Hoca Emin Efendizâde Küçük Ali Haydar Efendi tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁵ Önce uygulayıcılar ve bilhassa dava vekilleri için daha çok onların ihtiyacı olan konulara dair kitapları şerheden Ali Haydar, bunların bir kısmını *Medrese-i Hukuk* mecmuasında tefrika olarak *Mirkâtü'l-*

43 *Mir'âtü'l-Mecelle*, *Medrese-i Hukuk* 5. kısım, İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne, 1298. Özege, c. III, s. 1165. Refik Gür'ün Ömer Hilmi Efendi'ye nisbet ettiği (*Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, s. 101) *Şerhu'l-Mecelle* (İstanbul: Mekteb-i Sanayii-i Nefise Matbaası, 1298) bu kitap olsa gerektir.

44 Kitap Türkçe olmakla birlikte, başlık ve yazarın telif tarihini verdiği sondaki paragraf ile baskı yeri ve tarihine ilişkin bilgiler Arapça verilmiştir. Kapakta, yazarın Ayntab Kaymakamlığı'ndan emekli sabık Pravişte müftüsü olduğu belirtilmiştir. Öztürk, yazarın şerh'ine mahkemesi hakimlerinden olduğunu ve kavâid-i külliye'nin kaynaklarını âyet ve hadislerle istinaden gösterdiğini belirtir. Bkz. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 115.

45 Yazar sunuşta kitabının, *Mecelle*'nin bütün maddelerini kapsayan ve Fetvahâne-i Âlî'de çeşitli ulema tarafından tetkik olunmuş tek şerh olduğunu söylüyor. Bkz. *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, 1330, c. I, s. 9.

Mecelle (1298-1299)⁴⁶ adıyla, bazılarını da *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Alâm* (1298) başlığıyla müstakil cüzler halinde yayınlamıştır. Hukuk Mektebi'nde *Mecelle* muallimliği yapmaya başlamasıyla birlikte, bu şerhleri ders notu olarak düzenlemiş ve gözden geçirilen kitaplar *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* (1310-1316) adıyla 16 cüz halinde küçük boy olarak peyderpey yayımlanmıştır. Bu cüzlerin bir kısmının ikinci baskısı da yapılmıştır. Son olarak eser, dört büyük cilt halinde bütün olarak 1330 yılında basılmıştır.⁴⁷ Genellikle İslâm hukuku araştırmacılarının kullandığı nüsha, Arapça'ya da çevrilmiş olan bu baskıdır.

Ali Haydar Efendi, *Mecelle* maddelerinde ifade edilen hükümleri şerh etmekle kalmamış, bu meselelere kaynaklık eden fıkıh kitaplarına, fetva mecmualarına ve risalelere atıflar yapmış, *Mecelle*'de ele alınmayan kimi meseleleri de kitabına almıştır. Müellif uygulamaya da işaret ederek zaman zaman *Mecelle*'ye tenkitler getirmiştir. Meselelerle ilgili olarak fıkıh kitaplarında yer alan hükümleri aktarmış, ihtilaf halinde farklı görüşlere ve *Mecelle*'nin tercihine işaret etmiş, nadiren Hanefi dışındaki mezhep fukahasının görüşlerini de zikretmiştir. Fıkıh kitaplarında bulunmayan hükümler için mevcut fetvalara işaret etmiş, fetva kitaplarında da bulunmayan kimi hususlar hakkında kendi görüşünü ortaya koymaktan çekinmemiştir. Maddelerin anlaşılması için günün şartlarına uygun örneklere de yer veren müellif, maddelerin daha iyi anlaşılmasına ve bir bütünlük içinde yorumlanmasına katkı sağlamak üzere maddeler arasındaki bağlantılara önemle işaret etmiştir. İlk 100 maddeden oluşan ka-

46 Tefrika edildikten sonra, tek cilt halinde bir araya getirilen eserin sayfa numarası bulunmayan mukaddimesinde yazar, *Mecelle*'nin öneminden ve kıymetinden bahsettikten sonra *Mecelle*'yi hakıyla anlamak için Arapça ve fıkıha gereği gibi aşına olmak gerektiğini belirtir. Kendisinin memuriyetten kalan vakitlerde fıkıh kitaplarıyla meşgul olduğunu ve bu esnada Kitabü's-Sulh'a dair yazdığı bir risaleyi gören vükeladan ve Mekteb-i Hukuk muallimlerinden bir zatın kendisini bütün kitapları şerhetmek üzere teşvik ettiğini ve kendisinin de böylece *Mecelle*'yi şerhe giriştiğini anlatır. *Mecelle* şerhine 11. kitap olan Vekalet'ten başlamasını ise şöyle gerekçelendirir: "(...) muhâkematta en çok lazım ve kesîrül-'l-vukû' Vekalet ve mâba'di idüğünden oradan ibtidaya mübaderet ettim." Yazar, mukaddimenin sonunda, takip ettiği usulle ilgili olarak, kitabına aldığı bütün görüşleri en az iki muteber fıkıh kitabında bizzat görmeyi prensip edindiğini vurgulayarak başvurduğu fıkıh ve fetva kitaplarının bir listesini verir.

47 *Mecelle* şerhleri içinde en kapsamlı ve en güvenilir şerh olarak kabul edilen *Dürrü'l-Hükkâm*'ın *Medrese-i Hukuk* dergisinde tefrikasından itibaren farklı tarihlerde, farklı ciltlerinin yayımlanmış olması, bu kitabın gelişim seyrini takip etmeyi zorlaştıracak kadar karmaşıktır. Kütüphanelerde bulunan nüshalar, genellikle farklı baskı ve serilere ait muhtelif cüzleri ihtiva etmektedir. Bu konuda fikir edinebilmek için Özege'deki ilgili kısma bakmak kâfidir (Özege, c. I, s. 310-311). Bu şerhi konu edinen *DİA* maddesi, kitabın kütüphanelerde ve kataloglarda yer alan farklı nüshalarıyla ilgili yeterli bilgi ihtiva etmemektedir. Bu sebeple; Ali Haydar'ın bu mühim şerhine ait basım sürüveni müstakil bir araştırmaya konu teşkil edecek kadar geniş görünmektedir. Bu sebeple, biz de bu kitapla ilgili bibliyografik bilgileri başka bir yazıda ele almak üzere, aşağıdaki bibliyografyada, dört ciltlik son baskıya ilişkin bibliyografik künyeleri vermeye yetineceğiz.

vâid-i külliye şerhi, daha sonraki pek çok şerh çalışmasına ilham kaynağı olmuş, zaman zaman kitabın bütününün ihtiva ettiği kıymetli katkısı gölgelemiştir. İçerdiği konuların zenginliği ve klasik fıkıh kaynaklarıyla olan bağlantısı sebebiyle bir fıkıh ansiklopedisi mahiyetindeki eser, hak ettiği ölçüde bir ilgiyle kullanılmamıştır.⁴⁸

Mecelle'nin tamamını kapsamamakla birlikte, Atıf Bey'in⁴⁹ şerhi de meşhurdur. Uzun süre Meclis-i Tetkikat-ı Şeriyye azalığı ve Mekteb-i Mülkiye'de *Mecelle* ve Kanun-ı Arazi muallimliği yapan Kuyucaklızade Mehmet Atıf Bey tarafından ders takriri olarak Kitabü'ş-Şirket'in bir kısmına kadar olan maddeler şerhedilmiş, müellifin vefatı üzerine Şirket kitabının son kısmı talebesi Bekir Sami Efendi tarafından tamamlanmıştır.⁵⁰ İki 1305 h. yılında olmak üzere farklı baskıları mevcuttur.⁵¹

Mecelle üzerine yapılan yardımcı çalışmalardan birisi, *Mecelle* maddelerinin yine *Mecelle* maddeleriyle açıklanmasını hedeflemiştir. Belediye müdürü olan Mehmed Ali Bey tarafından hazırlanan *Rehber-i Tâlibîn-i Mecelle* (1305)⁵² küçük cep kitabı boyutundadır. *Mecelle* metni üzerinde, *Mecelle*'de açıklaması bulunan fikhî terim ve konulara atıf maksadıyla ilgili maddelerin numaraları parantez içinde verilmiş, böylece *Mecelle* maddelerinde geçen terimlerin yine ilgili *Mecelle* maddelerindeki açıklamaları gösterilmiştir.⁵³ Kitabın pembe ze-

48 Kitabın hazırlanış süreci ve özellikleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, "Dürerü'l-Hükkâm", *DİA*, c. X, İstanbul, 1994, s. 28-29. Yazar, *Mecelle*'de yer almayan bazı konularla ilgili olarak Ali Haydar'ın yazdığı bir kısım bilgilerin sonraki baskılarda çıkarıldığını belirtmektedir. Bu ve diğer sebeplerle, metnin değişik basımları arasındaki farkların dikkatle takip edilmesi, Ali Haydar'ın *Mecelle* mesaisine katkılarının boyutunu daha iyi gösterecektir.

49 Atıf Bey'in hayatı hakkında bkz. Hasan Güleç, "Âtıf Mehmed Bey", *DİA*, c. IV, İstanbul, 1991, s. 61. Atıf Bey Mekteb-i Mülkiye'de *Mecelle* ve Kanun-ı Arazi muallimliği yapmıştır. Kitabın kapağında bulunan bu bilgi, adlıgeçen ansiklopedi maddesinde bulunmamaktadır.

50 Atıf Efendi'nin oğlu Kemal Atıf, Şirket kitabının baş tarafına koyduğu bir notta, Bekir Sami Efendi tarafından sonraki kitapların da zeyl olarak hocasının üslubunda şerh edildiğini ve yayımlanacağını belirtmekte ise de, bu kitapların yayımlandığına dair bir bilgiye sahip değiliz.

51 Bibliyografyalarda (Özge, c. III, s. 1043) ve ilgili *DİA* maddelerinde (Güleç, "Atıf Mehmed Bey", s. 61 ve Aydın, "*Mecelle*-i Ahkâm-ı Adliyye", s. 235) ilk baskı için 1311 tarihi verilmektedir. Ancak, bu bilgidен farklı olarak İSAM Kütüphanesi'nde bulunan taşbaskı ders notlarının ilki 1305 h. tarihini taşımaktadır. Bu baskıların detayı için bibliyografya kısmına bakınız.

52 Kitabın ismindeki "Tâlibîn" kelimesi *Tezâkir* neşrinde "Tâlibân" şeklinde Farsça çoğul olarak yer almaktadır. Cevdet Paşa'nın *Rehber* yazarına gönderdiği tezkere için bkz. *Tezâkir*, c. IV, s. 273. Kitabın baş tarafındaki numarasız ve pembe zeminli sayfalarda 10 tane takriz ve kitabın fihristi vardır.

53 Açıklaması için atıf numarası verilen kelime, cümle içindeki normal yerinde paranteze alınmış ve yanına o terimin açıklandığı/ile alındığı madde/lerin numarası yerleştirilmiştir. Ayrıca çift tırnak içine alınan ve muğlak olduğu düşünülen kimi kelime ve ifadeler, kitabın sonuna müellif tarafından konulan bir lügatçede kısaca açıklanmıştır. *Mecelle*'de maddelerin açıklaması sadecinde yer verilen örneklerin, maddelerin kendisinden ay-

mine basılmış 573-624. sayfaları arası, metinde çift turnak içinde işaretlenen kelimelerin kısa sözlük anlamlarının açıklamalarına ayrılmıştır. Kitabın muhatap kitlesi, yazarı tarafından genel olarak ashab-ı mesalih ve hususen “rüesa-yı mehakim ve nüvvâba ve başkaca vükela-yı deâviye suhulet-bahş olacak (...)” denilerek tanımlanmıştır.

Kale-i Sultaniyeli Türkzade Hafız Mehmed Ziyaeddin tarafından kaleme alınan şerh (1312) *Mecelle*'nin bütün maddelerini içeren muhtasar bir çalışmadır. *Mecelle*'nin farklı maddeleri arasındaki ilişkilere zaman zaman atıf vardır. Ancak maddelerin açıklaması çok kısadır. *Dürerü'l-Hükkâm*'da olduğu gibi teorik açıklamalar ve fıkıh kaynaklarına atıflara pek rastlanmaz. Müellifin mukaddimedeki ifadelerinden de anlaşıldığı kadarıyla daha ziyade umumun kullanımı için hazırlanmıştır.

Mecelle'nin bütününe kapsayan şerhlerden birisi de Mekteb-i Hukuk mezunlarından sabık Musul valisi Hacı Reşid Paşa'nın *Ruhul-Mecelle* (1326-1328) isimli hacimli çalışmasıdır. Toplam sekiz ciltten oluşan şerhin baş tarafında müellif tarafından fıkıh tarihi ve usulüne ilişkin 60 sayfalık muhtasar bir medhal kaleme alınmıştır ki bu, mevcut şerhler içinde ilk ve önemli bir hususiyettir. Bu medhalin “ilm-i fikhın tarihine dair” olan ilk bölümünde fıkıh tarihine ilişkin herhangi bir tasnif bulunmamakla birlikte mezhebler ve tabakât-ı fukaha, tabakât-ı mesâil gibi konulara dair muhtasar bilgilere yer verilmiştir.⁵⁴ Yine ilk defa *Mecelle*'nin hazırlanış süreci, amacı ve önemi gibi konulara doğrudan temas etmesi itibarıyla bu giriş dikkat çekicidir. Diğer şerhlerde Kitabın bir parçası olarak baş tarafta iktibas edilen Mazbata, bu mukaddimenin sistematığı içinde *Mecelle*'nin hazırlık süreci ve içeriği ile ilgili bilgi vermek amacıyla iktibas edilmiştir (c. I, s. 17-26). Keza, *Mecelle*'yi “Bir cemiyet-i ilmiye marifetiyle tertib olunan” iki “fıkıh kitabı”ndan birisi olarak tanımlayıp, aynı türdeki ikinci kitap olan *Fetâvâ-yı Âlemgîriyye* hakkında bilgi vermesi de önemlidir (s. 29). Medhalin ikinci kısmında, *Mecelle* hükümlerinin anlaşılmasında katkısı olacağı düşüncesiyle usul-i fikhın belli başlı konuları muhtasar olarak anlatılmıştır (s. 30-60).⁵⁵

rıştırılabilmesi için bu ikisinin arasına küçük yıldız işareti konmuştur. Ayrıca, bazı maddelerin aslı veya fer'i köşeli parantez içinde verilen madde numaraları ile ve çoğu kere “bakınız” yönlendirmesiyle gösterilmiştir. Böylece umumi bir kaidenin uygulaması durumunda bulunan fer'i, maddeler ya da fer'i bir maddenin bağlı bulunduğu prensibi ihtiva eden asıl kaidelere dikkat çekilmiştir. Bu metod özellikle ilk 100 kaidede yoğun olarak kullanılmıştır. Bazı maddelerin şerhi için okuyucu, parantez içi ifadelerle Abdüssettar Efendi'nin şerhine yönlendirilmiştir. Nitekim yazar, mukaddimede Abdüssettar Efendi'nin *Teşrih* isimli şerhinin ehemmiyetine işaret ettikten sonra, *Mecelle*'deki iç atıfların önemli bir iltiyaç olduğunu ve kendisinin de bu iltiyacı karşılamak üzere böyle bir kitap hazırladığını vurgular.

⁵⁴ Hacı Reşid Paşa, *Ruhul-Mecelle*, c. I, s. 5-17.

⁵⁵ Burada usule ilişkin verilen bilgiler, Öztürk'ün kitabının ilgili kısmında sıkça kullanılan kaynaklar arasındadır. Bkz. *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, s. 2-5.

Mecelle'nin bütününi konu alan şerhler yanında, yukarıda bahsi geçtiği üzere, sadece kavâid-i külliye kısmını şerheden çalışmalar da vardır. Bunların bir kısmı ders takrirlerine dayanmakta, bir kısmı ise Hukuk Mektebi mezunlarının öğrencilikleri sırasında tuttıkları notlardan hareketle oluşturulmaktadır. Kavâid-i külliyeyle ilişkin şerhlerde, bu kaidelerin fer'î ya da daha genel asılları konusuna ayrı bir önem atfedilmekte, maddeler arası ilişkilere atıflar yapılmaktadır. Gelibolulu dava vekili Mehmed Rifat Bey'in *Tevâfukât-ı Kavâid-i Külliyye* (1313) isimli eseri, bu anlamda fer'î kaideleri küllî kaidelere bağlı olarak ele alan bir örnektir.⁵⁶

Hamidabad Sancağı Bidayet Mahkemesi müddei umumi muavini Ali Ulvi, Hukuk Mektebindeki öğrencilik yıllarında kendisi için hazırladığı müsveddeden hareketle (s. 3-4) ilk yüz maddeyi içeren *Telhîs-i Kavâid-i Külliyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye* (1317) isimli muhtasar kavâid şerhini küçük boy bir el kitabı olarak yayınlamıştır.

Darülfünun Hukuk Şubesi *Mecelle* muallimlerinden Cevdet Bey'in yine ilk 100 küllî kaideyi ihtiva eden takrirleri *Mecelle Şerhi Kısm-ı Evvel: Kavâid-i Külliyye* (1327) başlığıyla yayımlanmıştır. *Mecelle* üzerine yapılmış çalışmalarda ve ilgili kataloglarda kaydı bulunmayan⁵⁷ şerhin mukaddimesinde *Mecelle*'deki hükümlerin Hanefi mezhebine ait olduğu vurgulanarak bunlar içinde zamanın ihtiyaçlarına en uygun olanların seçildiğine işaret edilmiştir.

Yine bir Hukuk Mektebi mezunu olan Sivas Mebusu Silistreli Ahmed Şükrü, Mekteb-i Hukukta iken *Mecelle* mualliminden not ettiği bilgilerle fıkıh kitaplarından aldığı bilgileri kısaca yansıttığı *Tevşîh-i Kavâid-i Fıkhiyye* (1327) adlı kavâid (1-100. maddeler) şerhinin, havasdan ziyade mübtediler için yararlı olacağını kitabın sunuşunda belirtmektedir.

Mansurizade Mehmed Said, *Tatbikât-ı Mecelle* (1328)'de, Kitabül-Büyû'un ıstilahatı içeren mukaddime kısmından sonraki maddeleri (md. 167-403), bağlantılı oldukları küllî kaidelerin baş tarafta büyük harflerle verildiği farklı bölümlerde, aradaki irtibatları gösteren örneklerle açıklamaktadır. Bu açıdan eser, *Mecelle* içinde maddeler arası bir şerh olarak yorumlanabilir. Mansurizade'nin Darülfünun'daki derslerine ait takrirlerden oluşan eserin sonunda (s. 150), *Mecelle*'nin diğer kitaplarının da aynı usulle neşredileceği belirtilmektedir.⁵⁸

Mecelle'nin baş tarafında bulunan kaidelerden bir kısmı, çeşitli kitap ve makalelerde tek ya da grup olarak ele alınıp yeniden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu tür yazılarda sözkonusu kaidelerin pür hukukî şerhlerinden ziyade,

56 Bkz. Öztürk, s. 115.

57 Kütüphanesinde bulunan bu eserden haberdar ederek yararlanmama imkan veren sayın İsmail Kara'ya teşekkür ederim.

58 *Türk Hukuk Bibliyografyası*'nda (s. 63) Kitabü'l-İcâreye ait kısmın *Ceride-i Adliye*'de yayımlandığı belirtilmiştir: Mansurizade Said, "Tatbikât-ı *Mecelle*'nin Kitabü'l-İcâreye Ait Olan Kısmı", *Ceride-i Adliye*, 1326, sene 2, sy. 27, s. 1247-1255.

daha geniş bir değerlendirme yaklaşımının bulunduğu belirtilmelidir. Ayrıca *Mecelle*'de yer alan bazı konular ya da belli maddeler üzerine yapılmış dar kapsamlı bazı çalışmalar bulunmaktadır ki bunların örneklerine ileriki sayfalarda işaret edilecektir.

II. Mecelle İncelemeleri

"Bizde Tanzimattan sonra başlıyan kanunlaştırma hareketlerinin şüphesiz ki en büyük eseri *Mecelle*'dir. Bununla beraber, bu muazzam hukukî eser hakkında şimdiye kadar etraflı bir tetkik neşredilmiş değildir."⁵⁹

Mecelle'nin, Tanzimat'tan sonraki kanunlaştırma faaliyetleri içinde en önemli eser olmasına karşın etraflı bir tetkikinin yapılmamış olması hususunda Hıfzı Veldet⁶⁰ ve Barkan'ın bir kanaatten çok bir gerçeği yansıtan tespitleri halen geçerliliğini koruyor. Hazırlanışından itibaren pek çok tartışmaya neden olmuş, pek çok eleştiriye maruz kalmış ve aynı zamanda önemi ve kıymeti konusunda olağanüstü takdir görmüş olan *Mecelle* üzerinde Türkçe'de gerek tarihi, gerekse muhteva itibarıyla tatminkar çalışmaların yapılamamış olmasının, bu modern formlu kanun metninin meriyetten kaldırılmış olmasıyla önemli ölçüde irtibatlı olduğu düşünülebilir. Nitekim 1926'dan itibaren uzunca bir süre *Mecelle*, Türk hukuk tarihi araştırmalarında dikkatlerden uzak kalmıştır.

Mecelle ile ilgili telifatın şerh, fihrist vb. gibi örneklerine ilk bölümde işaret edilmişti. Bu kısımda, yürürlüğe girmesinden itibaren Türkçe'de *Mecelle* hakkında farklı mülahazalarla ortaya çıkan yorum, eleştiri ya da akademik inceleme türü literatürün belirgin unsurları üzerinde kronolojik sırayı gözeten genel bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

Tanzimat sonrası kanunlaştırma faaliyetlerine dönük genel tartışma ortamında *Mecelle*'nin hususî bir yerinin olduğu muhakkaktır. Bu sebeple *Mecelle* gibi fıkha dayalı bir kanunlaştırma örneğinin tarihî ve siyâsî gerekçeleri hakkında, dönemin tarihine ilişkin genel nitelikli kitaplar, güncel tartışmaları içeren süreli yayınlar ve hatıratlar yanında genel olarak kanunlaştırma hareketlerini değerlendiren yazı ve eserlerde dağınık da olsa malumat bulmak mümkündür.⁶¹

59 Ömer Lütfi Barkan, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet. – Tanzimatın yüzüncü yıl dönümü münasebetile neşredilen kitaptan alınmış ayrı baskı. Maarif matbaası, İstanbul, 1940, sahife 71 (139-209). Fiyatı 25 kuruş." [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. VII, sy. 2-3, s. 713.

60 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 187.

61 Tanzimat dönemiyle ilgili literatür hayli geniş olmakla birlikte, bunlar içinde *Mecelle* konusunda tatmin edici boyutta doğrudan bilgi içeren kaynak sayısı çok sınırlıdır. Tanzimat'a ilişkin kaynakların geniş çerçeveli bir muhteva değerlendirmesi ve yakın zamana kadar çıkmış olan yayınları da içeren yararlı bir bibliyografya için bkz. Coşkun Çakır, "Türk Aydı- ➤

Ahmet Cevdet Paşa'nın kendi notlarını ihtiva eden *Tezâkir*⁶² ve *Mâ'rûzât*⁶³ Tanzimat'tan sonraki kanunlaştırma düşüncesinin seyri ve *Mecelle*'nin hazırlanması sürecinde yaşanan siyasî tartışmalar ve Cevdet Paşa'nın *Mecelle* kitaplarının hazırlığına olan şahsî katkısının boyutları birinci elden anlatılmış ve bu tasvir, konunun sonraki çalışmalarda ele alınış biçimini büyük ölçüde şekillendirmiştir.⁶⁴

Mecelle ile ilgili ilk değerlendirmeler, Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat eleştirileri arasında görülür. Hukukun diğer alanlarında da, *Mecelle* benzeri şer'î kaynaklı kanunlaştırmaların yapılabileceği ve yapılması gerektiği düşüncesi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın hukukî konularla ilgili temel yaklaşımı olarak tezahür etmektedir.⁶⁵

1908'e kadar *Mecelle* ile ilgili telifatın daha çok şerh ve yardımcı çalışmalar biçiminde ve kitap düzeyinde olduğu söylenebilir. Nüvvâb, Hukuk ve Mülkiye mekteplerinde okutulan *Mecelle*, daha çok eğitim müfredatının bir malzemesi olarak telifata konu olmuştur. 1908 sonrasında ise Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konması ve Meclis yasamasına dayalı hukuk düzeninin işlerlik kazanmasından itibaren, mevcut kanunların tadil ve ikmali ile ihtiyaç duyulan yeni hukukî düzenlemeler konusu en önemli tartışma alanı olarak tezahür etmiştir. Bu tartışmanın merkezinde, gerek ihtiva ettiği hükümlerin dinî metinlerle olan güçlü ir-

nunun Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 1, s. 9-69. Tanzimat sonrası süreçte, *Mecelle*'nin de önemli bir parçası olduğu hukuk alanındaki gelişmelerin, Osmanlı modernleşme sürecindeki yerine ilişkin bazı değerlendirmeler şu kitaplarda bulunabilir: Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, [1978], s. 215-222; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 7. baskı, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988, s. 159-178. Bu çerçevede Osman Nuri Ergin'in *Türkiye Maarif Tarihi* adlı hacimli eserine önemle işaret etmek gerekir. Ergin'in eseri, hukuk eğitimi ve kurumları konusunda verdiği bilgiler yanında, bizzat *Mecelle Cemiyeti*'ne ve *Mecelle*'nin yürürlükten kaldırılışı konusuna ayrılmış bölümleriyle, zaman zaman taraflı değerlendirmelerle de olsa, *Mecelle*'nin 1930'lu yılların sonlarında farklı yönleriyle gündeme taşındığı ilk metinler arasında yer alır. *Mecelle* ile ilgili kısımları için bibliyografyaya bakınız.

62 İlk defa 1953-1967 yılları arasında neşredilen *Tezâkir-i Cevdet* hakkında bkz. *Tezâkir*, c. I, s. ix-xx.

63 İlk defa *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda (c. XIV-XVI, 1924-1925) neşredilen *Ma'rûzât*'ın yeni harflerle neşri ve muhtevası hakkında bilgi için bkz. *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (haz.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. xi-xv.

64 Hıfzı Veldet, makalesinde *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda yayınlanan kısımlardan istifade etmiş, Mardin ise adigeçen mecmuadaki kısımlar dışında *Tezâkir*'in Cevdet Paşa evrakı içinde bulunan yazma nüshalarını yoğun olarak kullanmıştır.

65 Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat sonrasında kanunlaştırmalar ve *Mecelle* ile ilgili değerlendirmeleri ve ilgili yazılara ait künyeler için bkz. İhsan Sungu, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 800-813. Yeni Osmanlılar'ın genel olarak hukuk ve İslâm hukuku hakkındaki görüşlerinin, siyasî sonuçları bakımından bir incelemesi için bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 127-143.

tibatı ve gerekse medenî hukuk alanında eksik bıraktığı konularla tamamlanmamış bir proje olması sebebiyle *Mecelle* yer alıyordu. Meşrutiyet'i müteakiben yayımlanmaya başlayan pek çok gazete ve dergide, *Mecelle*'nin tadili ve eksik kısımların tekmlisi için takip edilmesi gereken yöntemle ilişkin tartışmalar, kapsamlı bir ictihad tartışmasına dönüşmüştür. Buna bağlı olarak ortaya konan görüşlerin birçoğunda *Mecelle*'nin küllî kaideleri, değişmesi gerekli görülen maddeleri, mezhep tercihleri vs. gibi konular dolaylı ya da doğrudan ele alınmıştır.⁶⁶

Halim Sabit, Ebü'l-ulâ gibi yazarlar, *Mecelle Cemiyeti*'nin 1908 sonrasında yeniden oluşturulması taleplerinden hareketle kanunlaştırma sürecinde yer alacak kimselerin nitelikleri ve kanunlaştırmanın süreçleri konusunda *Sırât-ı Müstakim*'de yazılar yazmış; Celal Nuri, *Mecelle*'nin eski fikhî hükümlere bağlılığından hareketle Tanzimat uygulamalarına olan eleştirilerini *Mecelle* ve daha somut olarak Ahmet Cevdet Paşa üzerinden yürütmeyi tercih etmiştir. Celal Nuri, kavâid-i külliyyeden bir kısmına çeşitli yazı ve kitaplarında müspet anlamda yer vermiş olmakla birlikte bu kavâidin günün gelişmelerine hizmet etmeyen geleneksel yorum biçiminden hoşnutsuzluğunu en sert biçimiyle ortaya koymuştur.

Yine bu dönemde *Mecelle*'nin çeşitli konulardaki hükümlerini inceleyen, diğer hukuklarla mukayese eden bazı yazılar *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanmıştır. Özellikle "mal" kavramının tanımı gibi, *Mecelle*'de güncel iktisadî gelişmelere uygun olmadığı düşünülen düzenlemeler hakkında yazılanlar dikkat çekicidir. Seyyid Bey'in "Milk, Mal ve Bey'in Mâhiyet-i Hukukiyeleri" (1332) makalesi bunun güzel örneklerinden birisidir. Bu tür yazınlara, Cumhuriyet döneminde de özellikle 1940'lı yıllardan itibaren sıkça rastlanmaktadır.

Mecelle'ye dönük eleştirilere cevap niteliğindeki yazılar arasında, Küçük Hamdi'nin, Rusya sefaret baştercümanı Mandelstam'ın *Mecelle* eleştirisine cevaben *Beyânü'l-Hak*'ta yazdığı 9 sayı süren müdellel yazıları dikkate değerdir. Aşağıda işaret edeceğimiz üzere, Mardin de Mandelstam'ın *Mecelle* eleştirilerine kitabında uzunca yer vererek kendi görüşlerini ortaya koymuştur.

Görüldüğü gibi 1908 sonrası dönemde *Mecelle* ile ilgili yazıların önemli bir kısmı, pratik kaygılarla *Mecelle*'nin içerdiği hükümlerin eksikliği, yetersizliği ve bu eksikliğin nasıl giderileceği meselesi üzerinedir. 1916'da fiilen başlatılan tadil çalışmaları ve bu çalışmalarla ilgili tercihler de, matbuatta akis bulmuştur. Keza 1923 ve 1924 yıllarında oluşturulan tadil komisyonlarının çalışmaları da, bu alanda farklı açılardan değerlendirme yazılarına yol açmıştır. Tadillere iliş-

66 1908 sonrasındaki hukukî tartışmalar içinde *Mecelle*'nin yeri ve yol açtığı usul tartışmalarının etraflı bir incelemesi için bkz. Erdem, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usulü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar," Giriş, Birinci ve İkinci Bölüm. Bu konu, *Mecelle* üzerine yapılmış çalışmalarda ya hiç ele alınmamış ya da çok sınırlı değerlendirmelere konu edilmiştir.

kin yorumları içeren yazılar dışında tadil çalışmalarını yürüten komisyonların çalışma prensipleri ve bu mesai sonunda elde edilen sonuçlara (kararlar, tadiller) ilişkin zabıtlar da *Ceride-i Adliye*'de ya da *Dârülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*'nda zaman zaman yayımlanmıştır. Ayrıca İstanbul Barosu tarafından çıkarılan *Muhâmât* dergisi de *Mecelle* tadillerine ışık tutması amacıyla, uygulamadaki tecrübelerin bu süreçte tartışıldığı bir zemin olma rolünü üstlenmiş, konuyla ilgili toplantılar yapmış ve pek çok yazı neşretmiştir.⁶⁷ 1916, 1923 ve 1924 tadil çalışmaları konusunda, resmi yayınlardaki zabıt vb. yayınlar dışında, 1940'lı yıllardan itibaren medenî hukuk tarihine ilişkin kimi yazılarda da tadil çalışmalarına işaret edilmiştir. Velidedeoğlu'nun bu konuda verdiği bilgiler, genellikle, sonraki çalışmalarda tekrarlanmıştır. Tadillere ilişkin en geniş bilgi, Osman Kaşıkçı'nın aşağıda işaret edilecek olan kitabının *Mecelle* tadillerine ayrılan son bölümünde (s. 307-384) bulunabilir. Son olarak 1999'da aile hukuku alanındaki tadiller dolayısıyla ilgili komisyonların çalışmalarına ilişkin bilgiler içeren bir yüksek lisans tezi⁶⁸ de, bu konuda geniş bilgi veren kaynaklar arasında zikredilmelidir.⁶⁹

Tadil çalışmalarının fiilen başladığı dönemde Muallim Cevdet, Cevdet Paşa üzerine verdiği bir konferansta "bizim kanun-ı medenîmiz" dediği *Mecelle* vasıtasıyla Cevdet Paşa'nın "fıkıh-ı İslâm'ı resmen Türkçeleştirmiş olmak şerefini haiz olduğu"nu belirterek, hukuk dilinin gelişiminde *Mecelle*'nin önemini vurgular.⁷⁰ Benzer biçimde, sonraki bazı değerlendirmelerde, millî bir hukuk dili

67 Bütün sayılarını görme imkanı bulamadığımız bu dergide yer alan konuyla ilgili yazıların bir kısmı bibliyografyada gösterilmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla, ilk defa *Türk Hukuk Bibliyografyası*'nda (s. 59-67) işaret edilen bu dergideki ilgili yazılar, Hulusi Yavuz tarafından kullanılmıştır. Bkz. "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri".

68 Abdullah Akdoğan, "Türkiye'de 1919-1926 Yılları Arasında Aile Hukuku Alanındaki Kanunlaştırma Çalışmaları", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Hukuku Bilim Dalı, 1999, vi+134 s.

69 Tadil komisyonlarının çalışmalarıyla ilgili neşriyatın bir kısmı bibliyografyada gösterilmiş olmakla birlikte, bu konudaki resmi kaynak ve belgeler için ayrıca Velidedeoğlu'nun *Türk Medenî Hukuku I: Umumi Esaslar* (6. baskı, İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1959 [ilk baskı: 1943]) isimli kitabı ile *Türk Hukuk Bibliyografyası*'na bakılabilir.

70 "(...) Efendiler, adliyemize bir *lîsân-ı hukukî* ve bir kitab-ı müstakil veren Cevdet Paşa'dır diyebiliriz. 1285'ten beri bütün mahkemelerimiz, hakimlerimiz mesâil-i hukukiyede aynı kitaba bakarak dava hallediyorlar. (...) Cevdet Paşa, *fıkıh-ı İslâm'ı resmen Türkçeleştirmiş olmak* şerefini haiz olduğu gibi (...) Paşa, *Mecelle* meselelerinin evveline 99 tane ana fikir (kavâid-i külliye) ilave etmiş ve evvela bunların tedrisiyle diğer meselelerin bunlar sayesinde istihracını kolaylaştırmıştır. Yani Paşa, 20 senelik medrese tahsili sonunda güç hal ile erişilen bir gayeye, her mektepliye, her mütetebbii çabucak eriştirecek, hem Türkçe eriştirecek prensipleri fıkıh tedrisine zamm etmekle düsturların hendesede gördüğü vazifeyi hukuk derslerine daha felsefî, daha cazib tatbik etmiştir. Her şâkir bu umumi esasât-ı hukukiyeyi belledikten sonra on altı kitabın her birinde geçen mesâili pek iyi ihâta ve tahlil edebilmektedir. Paşa, bu çağır sayesinde Türk gençlerinin müfekkire-i hukukiyesini tanzim etmiştir." *Tedrisât Mecmuası*, 1333, s. 437-438. Görüldüğü üzere bu ifadelerde *Mecelle* bir kanun kitabından çok, yeni formda yazılmış bir fıkıh ders kitabı gibi telakki edilmektedir. Bu husus *Mecelle*'nin, fıkıh dayalı bir kanun metni olarak dönemi için temsil ettiği yeni konunun zihinlerde meydana getirdiği karışıklığın bariz bir ifadesidir.

oluşmasında ve başka hukuk sistemlerinden iktibas aşamasında ortaya çıkan karşılık bulma arayışında *Mecelle* gibi bir metnin mevcudiyeti, bir anlamda ıstihlaklar ve dil bakımından bir hazırlık gibi görülmüştür.⁷¹

1926 yılında yürürlükten kaldırılmasından itibaren 1940'lı yıllara kadar *Mecelle* üzerinde pek durulmamıştır. 1939 yılında Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in girişimiyle Tanzimat'ın 100. yıldönümü için, Tanzimat'ı çeşitli yönlerden etrafıca ele alıp değerlendirecek ve "eski ıslahat teşebbüsleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılap hamleleri" arasında mukayeseye imkan verecek bir kitap hazırlanması gündeme getirilmiş ve sözkonusu hacimli çalışma 1940 yılında *Tanzimat I* adıyla yayımlanmıştır. Cumhuriyet döneminde, Osmanlı tarihinin son dönemlerinin yeni bir yaklaşım içinde ele alınmaya başlamasının habercisi⁷² olan bu yayın, modernleşme tarihinin siyasî, fikrî, hukukî ve tarihî yönleriyle ilgili etrafı ve kıymetli yazılar içermesi hasebiyle büyük önem taşımaktadır. Bu

71 Örnek olarak bkz. Abdurrahman Adil, "Hukuk-ı Medeniye Tarihinden: Mecelle mi Kod Napolyon mu?", *Hâdisât-ı Hukukiye*, ikinci tertib, cüz 13, İstanbul: İkdam Matbaası, Kanun-ı Evvel 1339/1923, s. 182-184.

72 *Tarih-i Cevdet* üzerine bir incelemenin yazarı olan Neumann, bu dönemi "Cevdet'in yeni keşfedildiği yıllar" olarak tavsif ederek, *Tanzimat I* adlı toplu eserin tarihe yaklaşım bakımından yeni bir başlangıç noktası teşkil ettiğini belirtir. Bu gelişmenin arka planını Neumann şöyle açıklar: "Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu dış güçlere bağımlı kıldığı ve ulusal bir Türk devletinin gelişimini engellediği iddia ediliyordu. Ayrıca devletin dini meşruiyeti de hatalı bir hususiyet olarak algılanıyordu. 1930'ların sonundaki uluslararası gelişmelerin baskısı altında ve özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra otoriter Millî Şef döneminde hükümet, devletin laik karakterini kabul etmeye hazır İslâmî çevreleri daha kapsamlı bir şekilde rejimle bütünleştirmeye çalışıyordu." Bkz. Christoph Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasî Alanı*, çev. Meltem Arun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 9. Tanzimat incelemelerindeki sözkonusu yaklaşım farklılığı hakkında *Tanzimat I* kitabı üzerine yazdığı değerlendirmesi yazısında Barkan da, bu yönde önemli tespit ve eleştirilerini açıklıkla dile getirmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler" (Tanzimatın yüzüncü yıldönümünde İstanbul Üniversitesi tarafından hazırlanan eserin birinci cildi münasebetiyle), [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. II, sy. 2, s. 288-329. Mardin, kitabında Barkan'ın bu yazısının Yeni Osmanlıların hukukla ilgili görüşlerinin ele alındığı "Tarihçi ve Ananeci Bir Hukuk Nizamı Taraftarlığı" başlıklı kısmını, aynı başlık altında iktibas etmiştir (s. 195-202). Kaşıkçı (s. 395), Mardin'in iktibasını sonunda verdiği kaynak bilgisini tahkik etmeksizin, bu yazıyı bibliyografyasında, zikredilen altbaşlıkla Barkan'a nisbet etmiş ve Mardin'in yanlış olarak verdiği künye bilgisini (Mardin, bu yazının yayımlandığı derginin sayısını 1 olarak göstermiştir) tekrar etmiştir.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı olarak fakülte yayınları arasında neşredilen Bilmen'in *Kamusu*'na yazdığı takrizde Hüseyin Nail Kubalı, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki fikrî yönelişlere ve Doğu-Batı etkileşimine dair etrafı bir muhasebe yapmaktadır. Bir anlamda, 1940'lı yıllarda İslâm ve Osmanlı hukuku çalışmalarına yönelişin gerekçelerini ihtiva eden bu yazı, millî ve tarihî devamlılığın hukukî kültür açısından önemine vurgu yapmaktadır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, c. I, 1949, s. v-viii [İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, c. VIII, s. 291-293].

kitapta hukukun çeşitli alanlarını inceleyen pek çok yazı⁷³ sonraki çalışmalara önemli bir kaynak olmuştur.

Bunlar içinde Hıfzı Veldet'in küçük bir kitap hacmindeki "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat"⁷⁴ isimli makalesi, kanunlaştırma faaliyetinin gerekçeleri ve örnekleri üzerine verdiği çerçeve çizici bilgiler ve özellikle *Mecelle* ile ilgili tespitleriyle, muhteva ve yaklaşım olarak sonraki pek çok çalışmada en temel kaynaklardan birisi olarak sürekli kullanılmıştır.⁷⁵ Hıfzı Veldet, yazısında önce *Mecelle*'nin tarihçesine ilişkin Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanan notlarından uzun alıntılar yapar (s. 187-189). Yazarın, *Mecelle*'nin arka planı ve hazırlanış süreci ile ilgili olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın doğrudan kendi ifadeleri ile Mazbata'yı kaynak olarak kullanması önemlidir.

Sistematiği açısından *Mecelle*'nin bölümleri hakkında bilgi veren yazar, makalenin son kısmında "Mecelle'nin Karakteri" başlığı altında bazı hususlara işaret eder. Buna göre, ihtiva etmediği kısımlar dolayısıyla *Mecelle* tam bir medenî kanun hüviyeti taşımamaktadır. *Mecelle* fıkha dayanmakta ve Hanefî mezhebini esas almaktadır. Yazara göre bu özellik; *Mecelle*'nin muğlak olmasını, dolayısıyla halk ve hatta hukukçular tarafından anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. *Mecelle*'nin başında yer alan umumi kaideler, gerçek anlamda umumi hükümler olmadığı gibi sistemli bir yapıya da sahip değildir. Hıfzı Veldet'e göre, bütün noksanlıklarıyla beraber *Mecelle*, Osmanlı Devleti'nin o günkü durumuna göre ileri bir aşamayı temsil eder. Zira İslâm hukukunun bir kısmını müdevven hale getirmiş, "ahkâm-ı fikihiyeyi tedvin ederek bir kanun haline koymakla adeta fikhin muamelat kısmını şeklen olsun dinden ayırıp devletleştirmiş ve laikleştirmiş ve böylece bu sahalarda hakiki manasında laik kanunlar konulmasına

73 Bunlar arasında, Tanzimat Fermanı'nın tetkiki, din-devlet ilişkisi, amme hukuku, adliye teşkilatı, ceza hukuku, toprak hukuku ve Yeni Osmanlılar hareketi gibi konuları içeren yazılar hukukla doğrudan ilgilidir. Bu kitaptan 50 yıl sonra, Tanzimat'ın 150. yılı münasebetiyle düzenlenen iki sempozyum ve yine aynı vesileyle hazırlanan başka bir derleme çalışmada *Mecelle*'yi konu alan müstakil bir tebliğ ve makale bulunmamaktadır. Bkz. 150. *Yılnda Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992; *Tanzimatın 150. Yıldönümü Sempozyumunu Bildirileri (6-7 Kasım 1989)*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992; *Tanzimatın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyum (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

74 *Tanzimat I*, s. 139-209.

75 Ömer Lütfi Barkan'ın bu yazı üzerine yazdığı değerlendirme, Hıfzı Veldet'in yazısının insafli bir tenkidine ilave olarak Osmanlı hukukunun yapısı, işleyişi ve bu alanda yapılacak araştırmaların metodolojik problemlerine ilişkin önemli tespitler içermektedir. Bkz. "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet (...)", s. 700-717. Barkan'ın *XV ve XVIIinci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar* (İstanbul, 1943) isimli meşhur eserinin giriş kısmında yaptığı değerlendirmeleri kısmen içeren bu eleştiri yazısı, Hıfzı Veldet'in yazısını kullananların dikkatinden kaçmış gibidir. Barkan'ın bu eleştiri yazısından iktibaslar için bkz. Mardin, s. 202-205.

oluşmasında ve başka hukuk sistemlerinden iktibas aşamasında ortaya çıkan karşılık bulma arayışında *Mecelle* gibi bir metnin mevcudiyeti, bir anlamda ıstılahlar ve dil bakımından bir hazırlık gibi görülmüştür.⁷¹

1926 yılında yürürlükten kaldırılmasından itibaren 1940'lı yıllara kadar *Mecelle* üzerinde pek durulmamıştır. 1939 yılında Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in girişimiyle Tanzimat'ın 100. yıldönümü için, Tanzimat'ı çeşitli yönlerden etrafıca ele alıp değerlendirecek ve "eski ıslahat teşebbüsleri ile Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılap hamleleri" arasında mukayeseye imkan verecek bir kitap hazırlanması gündeme getirilmiş ve sözkonusu hacimli çalışma 1940 yılında *Tanzimat I* adıyla yayımlanmıştır. Cumhuriyet döneminde, Osmanlı tarihinin son dönemlerinin yeni bir yaklaşım içinde ele alınmaya başlamasının habercisi⁷² olan bu yayın, modernleşme tarihinin siyasi, fikri, hukuki ve tarihi yönleriyle ilgili etraflı ve kıymetli yazılar içermesi hasebiyle büyük önem taşımaktadır. Bu

71 Örnek olarak bkz. Abdurrahman Adil, "Hukuk-ı Medeniye Tarihinden: Mecelle mi Kod Napolyon mu?", *Hâdisât-ı Hukukiye*, ikinci tertib, cüz 13, İstanbul: İkdam Matbaası, Kanun-ı Evvel 1339/1923, s. 182-184.

72 *Tarih-i Cevdet* üzerine bir incelemenin yazarı olan Neumann, bu dönemi "Cevdet'in yeniden keşfedildiği yıllar" olarak tavsif ederek, *Tanzimat I* adlı toplu eserin tarihe yaklaşım bakımından yeni bir başlangıç noktası teşkil ettiğini belirtir. Bu gelişmenin arka planını Neumann şöyle açıklar: "Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Tanzimat'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu dış güçlere bağımlı kıldığı ve ulusal bir Türk devletinin gelişimini engellediği iddia ediliyordu. Ayrıca devletin dini meşruiyeti de hatalı bir hususiyet olarak algılanıyordu. 1930'ların sonundaki uluslararası gelişmelerin baskısı altında ve özellikle Atatürk'ün ölümünden sonra otoriter Millî Şef döneminde hükümet, devletin laik karakterini kabul etmeye hazır İslâmi çevreleri daha kapsamlı bir şekilde rejimle bütünleştirmeye çalışıyordu." Bkz. Christoph Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, çev. Meltem Arun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 9. Tanzimat incelemelerindeki sözkonusu yaklaşım farklılığı hakkında *Tanzimat I* kitabı üzerine yazdığı değerlendirmeye yazısında Barkan da, bu yönde önemli tespit ve eleştirilerini açıklıkla dile getirmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler" (Tanzimatın yüzüncü yıldönümünde İstanbul Üniversitesi tarafından hazırlanan eserin birinci cildi münasebetiyle), [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. II, sy. 2, s. 288-329. Mardin, kitabında Barkan'ın bu yazısının Yeni Osmanlıların hukukla ilgili görüşlerinin ele alındığı "Tarihçi ve Ananeci Bir Hukuk Nizamı Tarafatlığı" başlıklı kısmını, aynı başlık altında iktibas etmiştir (s. 195-202). Kaşıkçı (s. 395), Mardin'in iktibasını sonunda verdiği kaynak bilgisini tahkik etmeksizin, bu yazıyı bibliyografyasında, zikredilen altbaşlıkla Barkan'a nisbet etmiş ve Mardin'in yanlış olarak verdiği künye bilgisini (Mardin, bu yazının yayımlandığı derginin sayısını 1 olarak göstermiştir) tekrar etmiştir.

İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı olarak fakülte yayınları arasında neşredilen Bilmen'in *Kamus*'una yazdığı takrizde Hüseyin Nail Kubalı, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki fikri yönelişlere ve Doğu-Batı etkileşimine dair etraflı bir muhasebe yapmaktadır. Bir anlamda, 1940'lı yıllarda İslâm ve Osmanlı hukuku çalışmalarına yönelişin gerekçelerini ihtiva eden bu yazı, millî ve tarihi devamlılığın hukukî kültür açısından önemine vurgu yapmaktadır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, c. I, 1949, s. v-viii [İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, c. VIII, s. 291-293].

kitapta hukukun çeşitli alanlarını inceleyen pek çok yazı⁷³ sonraki çalışmalara önemli bir kaynak olmuştur.

Bunlar içinde Hıfzı Veldet'in küçük bir kitap hacmindeki "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat"⁷⁴ isimli makalesi, kanunlaştırma faaliyetinin gerekçeleri ve örnekleri üzerine verdiği çerçeve çizici bilgiler ve özellikle *Mecelle* ile ilgili tespitleriyle, muhteva ve yaklaşım olarak sonraki pek çok çalışmada en temel kaynaklardan birisi olarak sürekli kullanılmıştır.⁷⁵ Hıfzı Veldet, yazısında önce *Mecelle*'nin tarihçesine ilişkin Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda yayımlanan notlarından uzun alıntılar yapar (s. 187-189). Yazarın, *Mecelle*'nin arka planı ve hazırlanış süreci ile ilgili olarak Ahmed Cevdet Paşa'nın doğrudan kendi ifadeleri ile Mazbata'yı kaynak olarak kullanması önemlidir.

Sistematiğin açısından *Mecelle*'nin bölümleri hakkında bilgi veren yazar, makalenin son kısmında "Mecelle'nin Karakteri" başlığı altında bazı hususlara işaret eder. Buna göre, ihtiva etmediği kısımlar dolayısıyla *Mecelle* tam bir medenî kanun hüviyeti taşımamaktadır. *Mecelle* fıkha dayanmakta ve Hanefî mezhebini esas almaktadır. Yazara göre bu özellik; *Mecelle*'nin muğlak olmasını, dolayısıyla halk ve hatta hukukçular tarafından anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. *Mecelle*'nin başında yer alan umumi kaideler, gerçek anlamda umumi hükümler olmadığı gibi sistemli bir yapıya da sahip değildir. Hıfzı Veldet'e göre, bütün noksanlıklarıyla beraber *Mecelle*, Osmanlı Devleti'nin o günkü durumuna göre ileri bir aşamayı temsil eder. Zira İslâm hukukunun bir kısmını müdevven hale getirmiş, "ahkâm-ı fikihiyeyi tedvin ederek bir kanun haline koymakla adeta fikhın muamelat kısmını şeklen olsun dinden ayırıp devletleştirmiş ve laikleştirmiş ve böylece bu sahalarda hakiki manasında laik kanunlar konulmasına

73 Bunlar arasında, Tanzimat Fermanı'nın tetkiki, din-devlet ilişkisi, amme hukuku, adliye teşkilatı, ceza hukuku, toprak hukuku ve Yeni Osmanlılar hareketi gibi konuları içeren yazılar hukukla doğrudan ilgilidir. Bu kitaptan 50 yıl sonra, Tanzimat'ın 150. yılı münasebetiyle düzenlenen iki sempozyum ve yine aynı vesileyle hazırlanan başka bir derleme çalışmada *Mecelle*'yi konu alan müstakil bir tebliğ ve makale bulunmamaktadır. Bkz. 150. Yılında Tanzimat, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992; *Tanzimatın 150. Yıldönümünü Sempozyumunu Bildirileri (6-7 Kasım 1989)*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992; *Tanzimatın 150. Yıldönümünü Uluslararası Sempozyum (31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

74 *Tanzimat I*, s. 139-209.

75 Ömer Lütfi Barkan'ın bu yazı üzerine yazdığı değerlendirme, Hıfzı Veldet'in yazısının insafli bir tenkidine ilave olarak Osmanlı hukukunun yapısı, işleyişi ve bu alanda yapılacak araştırmaların metodolojik problemlerine ilişkin önemli tespitler içermektedir. Bkz. "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet (...)", s. 700-717. Barkan'ın *XV ve XVIIinci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, Birinci Cilt: Kanunlar* (İstanbul, 1943) isimli meşhur eserinin giriş kısmında yaptığı değerlendirmeleri kısmen içeren bu eleştiri yazısı, Hıfzı Veldet'in yazısını kullananların dikkatinden kaçmış gibidir. Barkan'ın bu eleştiri yazısından iktibaslar için bkz. Mardin, s. 202-205.

yol açmıştır" (s. 195). Sonraki *Mecelle* incelemelerinde bu fikirlerin büyük ölçüde tekrarlandığı görülmektedir.

Hıfzı Veldet'in yazısı, *Mecelle* ile ilgili şerh vb. literatüre işaret etmediği gibi, Meşrutiyet dönemindeki tartışmalara ve tadil çalışmalarına ilişkin herhangi bir bilgi de vermemektedir. Buna karşılık yazar, daha sonra kaleme aldığı bir yazıda Türk Medenî Kanunu'nun hazırlık tarihini anlatırken 1916, 1923 ve 1924 tarihli tadil komisyonlarının çalışmaları ve sonuçları hakkında *Cerîde-i Adliye* nüshalarına atıfla etraflı bilgi verir.⁷⁶ *Türk Medenî Hukuku*⁷⁷ isimli kitabında da "Türk Medenî Kanununun Hazırlanması ve Kabulü" başlığı altında (s. 68-79) tadil bilgilerine yer verir. Sonraki *Mecelle* incelemelerinde Velidedeoğlu'nun taddillere ilişkin olarak bu kitapta aktardığı bilgiler önemli ölçüde tekrarlanmıştır.

Tanzimat'a bakış konusunda yeni yaklaşımların habercisi olan *Tanzimat* I adlı ortak kitabın yankılarının etkili olduğu bir ortamda Neumann'ın ifadesiyle "(...) dinine bağlı ama tamamıyla ilerici bir devlet adamı olarak" keşfedilmeye başlanan⁷⁸ Ahmed Cevdet Paşa'nın vefatının 50. yıldönümü (1945) vesilesiyle bir yıl arayla yayımlanan iki kitaptan ikincisi Ebü'l-ulâ Mardin'in Ahmed Cevdet Paşa ve *Mecelle*'yi konu alan eseridir.⁷⁹ Cevdet Paşa'nın hayatı ve *Mecelle*'nin hazırlanış süreci ile ilgili kapsamlı bilgiler içeren bu eserde, *Mecelle*'nin bütün kitaplarının hazırlanışına dair tarihî malumat yanında her bir kitabın mazbatası ve arz tezkirelerinin metinlerine ilk defa yer verilmiştir. Bu yönüyle, kanunlaştırmaların yapıldığı dönemin fikrî temayülleri hakkında önemli ipuçları sağlayan bu kıymetli eser, Tanzimat döneminin diğer hukukî gelişmeleri

76 Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "İsviçre Medenî Kanunu Karşısında Türk Medenî Kanunu", *Medenî Kanunun XV. Yıldönümü İçin*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944, s. 339-406 (*Mecelle* ile ilgili kısım: s. 346-363).

77 Bu kitapta *Mecelle* hakkında çok özet bilgiler verilmiştir (s. 64-67).

78 Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat*, s. 9.

79 *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, (1822-1895) Ölümünün 50nci Yıldönümünü Vesilesile*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1946. M. Şakir Ülkütaşır'ın kaleme aldığı ilk kitap. Türk Dil ve Hukuk Kurumlarıyla Ankara Halkevi tarafından yayımlanmıştır: *Cevdet Paşa: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1895)*, Ankara: Doğu Matbaası, 1945, 65 s. (*Mecelle*'yi Cevdet Paşa'nın eserleri arasında sayarak bir paragraflık bilgi verir s. 38-39).

1945'te Cevdet Paşa'nın vefatının 50. yılı nedeniyle Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel tarafından İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığına gönderilen ve Cevdet Paşa'yı çeşitli yönleriyle ele alan bir edisyon kitap hazırlanması talep eden yazı gereğince Mardin, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörler meclisinin kararı üzerine *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* kitabını yazmıştır. Ayrıca Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanacak bir kitaba konulmak üzere aynı muhtevayı muhtasar olarak içeren bir makale yazmış, ancak sözkonusu kitap tasarısı gerçekleşmeyince aynı başlıklı bu makaleyi dört parça olarak 1947 yılında *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*'nın 13. cildini oluşturan dört sayıda (c. XIII, sy. 1, s. 115-156; sy. 2, s. 561-597; sy. 3, s. 911-940; sy. 4, s. 1399-1416) yayımlanmıştır. Cevdet Paşa ile ilgili kitap hazırlıklarını konu alan resmi yazılar, Mardin'in kitabının başında iktibas edilmiştir (s. 5-6).

yanında özellikle *Mecelle* ve Ahmed Cevdet Paşa konusunda yapılan müteakip çalışmalarda, ilk kez 1953 yılında yayımlanan *Tezâkir*'le birlikte en temel kaynaklardan birisi olarak kullanılmış olup halen aşılammıştır. Toplam 367 sayfalık eserin ilk 226 sayfasında, Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı ve *Mecelle* konusu kronolojik olarak birlikte ele alınmış, müteakip sayfalarda Cevdet Paşa'nın diğer faaliyetleri incelenmiştir. Ayrıca eserde *Mecelle Cemiyeti*'nde bulunan zevâta ilave olarak, Cevdet Paşa'nın hayat hikayesinde yeri olan ya da *Mecelle* ile ilgili telifatta adı geçen pek çok kişinin kısa hal tercümelerine metinde ya da dipnotlarda yer verilmiştir. *Mecelle*'nin kaynakları, kavâid-i külliye'nin Türkçe ve Arapça metinleri yanında yazar, *Mecelle* ile ilgili yazılmış yerli ve yabancı bazı ansiklopedi maddeleri⁸⁰ ile makalelerin⁸¹ önemli bulduğu kısımlarını ıktibas etmiştir. *Mecelle* ile ilgili kısmın sonunda, *Mecelle*'ye yapılan itirazlar içinde en kapsamlı olan İstanbul Rus sefaretî tercümanı Andre Mandelstam'ın eserinin bir kritiğine yer verilmiştir (s. 213-226).⁸²

Önemle belirtmek gerekir ki bu kitap esasen Cevdet Paşa'nın hayatına bağlı bir muhtevaya sahip olduğu için, *Mecelle* etrafında oluşan şerh vb. literatüre ve 1908 sonrasında gündeme gelen tadil ve ikmal çalışmalarının seyri ve içeriğine ilişkin bilgiler içermemektedir. Cevdet Paşa'nın hayatının anlatıldığı ilk bölümlerde *Tezâkir*'in yazma nüshaları ile Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye'nin *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* (1332) isimli eseri yoğun olarak kullanılmıştır. Bunun yanında özellikle *Mecelle* kitaplarının mazbata ve arz tezkereleri arşiv belgelerinden yeni harflere aktarılmış olarak metin içinde ilgili yerlerde verilmiştir.

Mardin'in, *Mecelle*'nin niteliği ile ilgili değerlendirmeleri, yoğun bilgi yanlışlarına ve ideolojik değerlendirmelere maruz kalmış olan bu kanun metninin daha insafılı bir yaklaşımla değerlendirilmesi için soğukkanlı bir zemin oluşturmuştur. Başta Cevdet Paşa'nın kişiliği ve ilmi donanımı olmak üzere, *Mecelle*'nin Cevdet Paşa'nın şahsi eseri olmadığı, küllî kaidelerin daha önceden maruf birtakım kavâid kitaplarından derlenmiş ve fıkıh geleneği içinde yeri olan bir yeniden derleme olduğu, *Mecelle*'nin kuvvetli ve zayıf yönlerinin birlikte ve objektif bir yaklaşımla ele alınması gereği, *Mecelle* hazırlığında günün siyasi ve sosyolojik özelliklerinin etkisi gibi pek çok konuda önemli işaretler ve değiniler mevcuttur.⁸³ Özet olarak söylemek gerekirse, Mardin, *Mecelle* üzerine yapıla-

80 İnönü, İslâm, Alman, İtalyan, Büyük Sovyet ve Yunan ansiklopedilerinin *Mecelle*'ye ilişkin verdiği bilgilerden kısa ıktibaslar yapmıştır (s. 208-213).

81 Bu çerçevede Namık Kemal, Engelhardt, Hıfzı Veldet, Fındıkoğlu, Barkan, Muallim Cevdet ve M. Şakir Ülkütaşır'ın yazılarından ıktibaslar yapmıştır (s. 186-207).

82 Mardin, Mandelstam'ın *Mecelle* eleştirisine kapsamlı bir cevap vermiş olan Küçük Hamdi'nin yazılarına işaret etmemiştir.

83 Yayımlandığı yıl, kitap üzerine yazdığı tanıtın yazısında Barkan, "*Mecelle* devrini her türlü meselelerle bilfiil yaşamış olan" Mardin'in eserinin *Mecelle* incelemeleri içindeki önemli yerini vurgulu bir biçimde ortaya koyar: "Sayın hocamızın eseri, bize bu suretle, *Mecelle*yi firençe tefsir ve tercümelerinden okuyup anlamağa çalışan soysuz bir tenkid ve mutha- ❖

cak incelemelerde dikkat edilecek hususlara ufuk açıcı bir biçimde işaret etmiş, araştırmacılara yeni sorular oluşturmak için ipuçları vermiştir. Ancak bu yol göstermenin, sonraki *Mecelle* araştırmalarında yeteri kadar dikkate alınıp alınmadığı değerlendirilmeye açıktır.

Kitabının yanı sıra, Ebü'l-Ulâ Mardin'in Cumhuriyet döneminde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde verdiği derslerde *Mecelle*'ye atıflar yaptığı ve bunun pek çok öğrencinin *Mecelle* ile tanışmasına ve ileride bazılarının bu konuda çalışma yapmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yakın zamanda kavâid üzerine bir kitap hazırlamış olan Cengiz İlhan, bu öğrencilerden birisidir.⁸⁴

1940'lı yıllarda *Mecelle*'ye ve onunla özdeşleşen Ahmed Cevdet Paşa'ya dair çalışmalardaki artışın gerekçeleri arasında, yukarıda işaret edilen siyasi ilgi yanında, *Mecelle*'nin yerine ikame edilen Medenî Kanun'un uygulanması ve sonuçları etrafında yapılan değerlendirmelerle gündeme gelen medenî hukuk tarihine ilişkin araştırma ve değerlendirmelerin de etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca, Cumhuriyet öncesinden devralınan hukuk bilgisi birikimini taşıyan kişilerin (üniversite hocaları, eski adliye görevlileri) sayısının azalması da bu yönde bir arayışı hızlandırmıştır.⁸⁵

Bir başka önemli etken de, hukuk dili konusundaki millî arayışlar olmuştur. Nitekim 1937'de Hukuk İlmîni Yayın Kurumu (1941'de Türk Hukuk Kurumu adını almıştır) tarafından bir Türk hukuk kamusu (ansiklopedi) hazırlanması kararlaştırılmış ve bu kamusun bir cildi de İslâm hukukuna ayrılmıştır. Kamusun hazırlık çalışmaları sürerken 1939 yılında, bu kamusun anlaşılmasına yardımcı olmak üzere bir de hukuk lügati hazırlanması tasarlanmıştır. Bu lügatte yer alacak İslâm hukukuna dair istilâhların toplanması ve yazılması konusunda Ebü'l-ulâ [Mardin] başkanlığında Ali Himmet [Berki], Mehmet [Gönenli], Şevket [Yund] ve Ömer Nasuhi [Bilmen]'den oluşan beş kişilik bir heyet oluştu-

keme çağının sona erdiğini göstermiş ve şimdiye kadar ayyar elinde geliş güzel türlü itham ve tenkidlere mevzu teşkil eden bir ilim konusunun erbabi tarafından usul ve adabına uygun bir şekilde tetkikine başlanmasının feyizlerini ortaya koymuştur." (Vurgu yazarındır). Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Ord. Prof. Ebülülâ Mardin. – Medenî Hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895). Ölümünün 50 nci yıldönümü münasebetine, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınlarından 1946. 368 sahife ve 16 resim. Fiyatı: 384 krş. Satış yeri: Halk Kitabevi" [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1946, c. XII, sy. 4, s. 1304-1305. Barkan yazısında genel olarak Mardin'in, eyle aldığı konuya olan sempatisine atıf yapmakla birlikte, onun bu müsbet hissiyatının kitabın ilmî bakımdan objektif oluşuna bir tesiri olmadığını da açıklıkla ifade etmektedir. Bu kıymetli tanıtım yazısından beni haberdar eden Dr. Şevket Kamil Akar'a teşekkür ederim.

⁸⁴ İlhan, kitabının önsözünde bundan açıkça bahseder. Ayrıca aynı kitaba takriz yazan bir başka hukukçu da Mardin'in derslerinden ve *Mecelle*'den sitayişle bahseder. İsmet Sungurbey de bu öğrenciler arasındadır.

⁸⁵ İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Hüseyin Nail Kubalı'nın bu yöndeki değerlendirmeleri için bkz. Bilmen; *Hukûk-ı İslâmîyye ve İstîlâhât-ı Fıkhîyye Kamusu*, c. 1 (1949), s. v-viii (1985, c. viii, s. 291-293).

rulmuştur. Geniş bir ilim heyetinin katılımıyla Türk Hukuk Kurumu tarafından hazırlanan *Türk Hukuku Lügati* 1944 yılında Maarif Vekaleti tarafından (Ankara, Maarif Matbaası) neşredilmiştir.⁸⁶ Ancak Kamus kısmına ilişkin çalışma sonuçlanmamıştır. Sözkonusu kamus projesinin İslâm'la ilgili kısmında "Ceza ahkâmı"nı yazmakla görevli olan Ömer Nasuhi Bilmen de çalışmasını genişleterek kapsamlı bir İslâm hukuku kamusunu tek başına hazırlamıştır. İbâdât kısmını *Büyük İslâm İlmihali* ismiyle (1947-1948), hukukun diğer alanlarıyla ilgili olarak ise, Cumhuriyet sonrası dönemde kapsamlı ilk Türkçe fıkıh külliyesi niteliğindeki *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye* isimli çalışmasını 6 cilt halinde yayımlamıştır (1949-1952).⁸⁷

Bilmen'in eseri, *Mecelle* konularının tamamını içermekte, *Mecelle*'ye benzer biçimde konuların girişinde ilgili istulâhların tanımlandığı mukaddime kısmı ve alt bölümlerde maddeler halinde fikhî meseleler anlatılmaktadır. Ayrıca kaynaklar arasında *Mecelle*'ye de ilgili yerlerde atıflar yapılmıştır. Birinci ciltte *Mecelle*'nin 2-100. maddelerinde yer alan küllî kaideler Arapça asıllarıyla birlikte kısa kısa şerhedilmiş ve bunlara ilave olarak başka kaynaklardan alınmış 30 civarında kaidenin de kısa şerhleri verilmiştir (1949: s. 259-309; 1985: s. 254-299).

1940'lı yıllardan itibaren *Mecelle*'yi konu alan bazı makalelerde, *Mecelle*'deki çeşitli konuların yeni Medenî Kanun'la mukayeseli olarak ele alındığı ve eleştirisi konusu yapıldığı görülmektedir. Arslanlı, Yazman, Berkin, Fevzioglu, Hatemi gibi yazarların, bibliyografyada gösterilen makaleleri bu çerçevededir.

1955 yılında yayımlanan Sıddık Sami Onar'ın "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codification'u: *Mecelle*" başlıklı makalesi, sonraki dönem literatürü içinde atıf yapılan kaynaklar arasında dikkati çeker.⁸⁸ *Mecelle*'nin hazırlanış sürecine ve günün şartlarına ilişkin bir icmalle başlayan yazı, *Mecelle*'nin kanun olarak kabul edilip edilemeyeceği meselesini tartışır. Muhtevası ve küllî kaideler hakkındaki değerlendirmelerin ardından yazar, akitler, mülkiyet, haksız fiil ve sebepsiz iktisabdan doğan borçlar,

86 Türk hukuk kamusu ve lügati çalışmalarıyla ilgili bilgiler için bkz. *Türk Hukuku Lügati*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. vii-xiii.

87 Bkz. Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, c. I, (1949), s. x-xi (1985, c. I, s. 3-4); Ferhat Koca, "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu", *DA*, c. XVIII, İstanbul, 1998, s. 319.

88 Yazar, *Mecelle* incelemelerinin o gün için önemini şöyle açıklar: "*Mecelle* üzerinde mukayeseli hukuk bakımından yapılacak bir tetkik bir taraftan İslâm hukukunun asılları ve teferruatı içinde yapılan bir codificationun verebileceği neticeler hakkında bir fikir verebileceği gibi bu hukukun ve buna dayanan bir 'code'un Avrupa medenî hukukundan ayrıldığı esasları göstermek bakımından da faydalı olur." (s. 58). Ayrıca yazar, Ali Haydar ve Atif Bey'in şerhleri türünde eserlerin tatbikat ve ictihatlarla tesiri olduğu tespitini yaparak, ilk zamanlarda ekseriyetini İstanbul Hukuk Fakültesi mezunlarının teşkil ettiği Suriye ve Irak hakimlerinin karar verirken eski hocaları olan bu alimlerin eserlerini gözönünde bulundurdıklarını belirtir (s. 57).

usul-i muhakemeye müteallik hükümler olarak dört başlık altında *Mecelle*'nin içeriğini ele alır. Tadil çalışmalarına özetle işaret edilen yazıda hiç bir kaynağa atıf yapılmamıştır.

1940'lı yıllarda *Mecelle* ile ilgili telifat içinde M. Reşit Belgesay'ın *Mecelle*'nin küllî kaidelerini; ilgili oldukları konuları esas alan bir tasnifle ve yeni hukuk prensiplerine göre yorumladığı "*Mecellenin Küllî Kaideleri ve Yeni Hukuk*"⁸⁹ başlıklı çalışması, bu türdeki ilk örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın *Kur'an Hükümleri ve Modern Hukuk* (1963) adlı kitabında da pekçok yerde *Mecelle* kaidelerine atıflar vardır. Günümüze kadar süregelen bu yeni tür şerh anlayışı, daha çok kavâid-i külliye'nin güncel uygulama ve hukuk kaidelerine uygun biçimde açıklanmasını hedeflemiştir. Bu tür eserlerde, ilk *Mecelle* şerhlerindeki gibi İslâm hukuku meseleleri açısından kavâidi yorumlayan bir yaklaşım yerine, genel kaidelerden hukuk nosyonu ve birikimi bakımından yararlanmayı hedefleyen bir anlayış söz konusudur. Yine bu türdeki yayınların ortak bir özelliği, bunları hazırlayanların genellikle hukukçu kesimden olmalarıdır.

Bu çerçevede Yargıtay İkinci Hukuk Dairesi başkanı Ali Himmet Berki'nin *Hukuk Mantığı ve Tefsir* (1948) isimli eserinin "Tefsir Kaideleri" başlığını taşıyan bölümünde (s. 120-203), önemli bir kısmı *Mecelle*'den alınma 65 tane küllî kaide ele alınmış ve mer'î hukuktan meseleler üzerinde örneklendirilmiştir. Yine aynı yazar, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I* (1955) isimli eserinin "İslâm Hukukunun Ana Kaideleri" başlığını taşıyan ve kitabın büyük kısmını oluşturan bölümünde (s. 56-144); *Mecelle* kavâidinin önemli bir kısmını ve diğer bazı genel fıkıh kurallarını, 84 madde altında kısa kısa şerhetmiştir. Bilmen'in yukarıda zikredilen *Kamus*'unun (1949) birinci cildinde bulunan kavâid şerhi de bu tür eserler arasında tekrar hatırlanmalıdır.

Akşehir Asliye Hukuk Hakimisi olan A. Refik Gür tarafından hazırlanan *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle: Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi*, [1951?] başlıklı kitabın bir bölümü, yukarıdaki örneklere benzer biçimde, *Mecelle*'nin ilk yüz kaidesi üzerine Medenî Kanun maddelerine atıflar ve yeni yorumlar içeren bir şerh denemesine ayrılmıştır (s. 35-72). "Hayatın akışına, hukukun inkişafına tabii mecra vazifesi gören belagat ve fasahat harikası küllî kaideler" başlıklı bölümde yapılan bu yeni yorumlarda, fikhî karşılıklar ve inceleme düzeyi tamamen terk edilmiş, maddelerin genel anlamlarına dayalı afakî delillendirmelerle birtakım sonuçlar çıkarılmıştır. Belgesay'ın küllî kaidelerle ilgili kitabına ve Mardin'e yoğun atıflar vardır. Kitabın ilk ve son kısımlarında *Mecelle* üzerine medenî hukukla mukayeseli olarak çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak ilmi bakımdan oldukça zayıftır.

Müstakil olarak *Mecelle* kavâidinin açıklamasını içeren Hilmi Ergüney'in *İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Küllî Kaideleri* (1965) başlıklı kitabı, kavâid-i külli-

yanın *Mecelle* şerhlerindeki açıklama ve tanımları yanında Berki'nin *Hukuk Mantığı ve Tefsir*'i ile Bilmen'in *Kamus*'undan istifadeyle hazırlanmıştır. Kaidelerin fikhî açıklamaları yanında, mevcut kanun maddelerine atıfla yapılan yorumlarla, bu genel kaidelerin geçerliliği ve önemi ortaya konmak istenmiştir.

Yine küllî kaidelere ilişkin yeni neşriyat arasında Mustafa Yıldırım'ın *Mecelle'nin Küllî Kaideleri* (2001) isimli çalışması, *Mecelle* kavâidine ilişkin ders notlarından hareketle Türkçe ve Arapça kavâid şerhlerinden yararlanılarak hazırlanmış bir çalışmadır.

Bu alanda son olarak 2003 yılında, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu bir avukat olan Cengiz İlhan tarafından *Mecelle: Hukukun Doksan Dokuz İlkesi* adıyla yapılan yayın, konuya gösterilen ilginin Cumhuriyet dönemi boyunca takip ettiği genel çizginin son örnekleri arasındadır.⁹⁰

1970'li yıllara kadar *Mecelle* ile ilgili yayınlar arasında, kavâidle ilgili olanlar dışında, işaret edilebilecek en önemli çalışma, yukarıda *Mecelle* metinleri kısmında işaret ettiğimiz üzere Ali Himmet Berki'nin kontrolünü üstlendiği yeni harflerle *Mecelle* neşridir (1959).

Bu dönemde, *Mecelle* literatürüne ilişkin belki de ilk kapsamlı bibliyografyayı içeren *Türk Hukuk Bibliyografyası: 1727-1928* (1972) adlı yayına işaret etmek yararlı olacaktır. Yeni harflerle ilk *Mecelle* metnini neşretmiş olan Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü yayını olarak Yaşar Karayalçın ve Ahmet Mumcu tarafından hazırlanan kitapta; *Mecelle* ile ilgili literatür, türleri ve konuları itibarıyla çeşitli alt başlıklar altında gösterilmiştir (s. 55-67). Şerhler ve yardımcı kitaplarla ilgili eksiklikler bulunmasına rağmen, özellikle 1908 sonrası periyodiklerde çıkan farklı türdeki yazılara ve tadil metinlerine dikkat çekmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. 1970 sonrasındaki *Mecelle* araştırmalarında kullanılan kaynakların zenginleşmesine önemli bir katkısı olduğunu düşündüğümüz bu yayın, maalesef ciddi okuma yanlışlarıyla malüldür.

Yakın dönemde *Mecelle* üzerindeki akademik nitelikli tarih çalışmalarının habercisi olan Osman Öztürk'ün – yazarın doktora tezine dayanan- kitabı (1973); dönemin siyasî ve fikrî yönelişlerinin etkilerini yansıtan bir biçimde, *Mecelle*'ye müspet ve hatta bir ölçüde savunmacı bir yaklaşıma sahiptir. Çalışmanın İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde bir tarih çalışması ola-

90 Küllî kaidelerin metinleri "günümüz Türkçesi"ne çevrilmiş, kaidelerin orijinal ifadeleri de ayrıca verilmiştir. Ayrıca bazı maddelerde, konuyla ilgili Roma Hukuku prensiplerinin Latince ve Türkçeleri verilmiştir. Bazı kelime ve hukukî terimlerin açıklaması yanında, bunların Türk Medenî Hukuku'ndaki karşılık ve yorumlarına atıflar yapılmış, yer yer fıkıh ve usul-i fıkıh kaynaklarına ve konuyla ilgili bazı çalışmalara işaret edilmiştir. Son yıllarda yakın tarih üzerine yayınlarıyla dikkat çeken Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı tarafından yayımlanan esere, Niyazi Öktem ve yargıç H. Necati Demirtaş tarafından yazılan takrizlerde "Millî hukuk kültürünün" bir ürünü olarak *Mecelle*'nin günümüzde de yaşadığı ve *Mecelle* kavâidinin modern hukukun genel ilkeleriyle olan ortak noktaları vurgulanmaktadır (s. vii-xiv).

rak Hukuk Fakültesi dışında yapılmış olması da ayrıca önemlidir. Eserin inceleme kısmında, Tanzimat sonrasında Osmanlı hukuk yapısı, *Mecelle*'nin hazırlık süreci, *Mecelle* Cemiyeti üyelerinin biyografileri, *Mecelle* Cemiyeti'nin çalışmaları ve *Mecelle* kitaplarının her birinin hazırlık ve yürürlüğe girişiyle ilgili mazbata ve diğer resmi yazılar, *Mecelle*'nin tatbiki, tadilleri, ilgası, kaynakları ve sistemi, *Mecelle* şerhleri ve *Mecelle* benzeri çalışmalar gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca *Mecelle*'nin kaynakları ve kavâid-i külliyyenin Türkçeleri ile Arapça asıllarına da liste olarak yer verilmiştir. Kitabın sonunda, *Mecelle*'nin –özelliklerine yukarıda değinmiş olduğumuz- yeni harflerle metni de verilmiştir.

Mardin'in kitabında bulunan bilgi ve değerlendirmeler açısından bakıldığında bu çalışmanın, *Mecelle* konusundaki bilgi birikimine önemli katkılar sağladığı söylenemez. *Mecelle* tadilleri konusunda Hıfzı Veldet'te bulunan bilgileri sistemli olarak burada da bulmak mümkündür. Benzer biçimde, yazar, *Mecelle* etrafında özellikle 1908 sonrasında gelişen literatüre ve *Mecelle*'nin tadil ve ikmalî yönündeki yoğun tartışmalara hiç işaret etmemektedir. Aşağıda işaret edeceğimiz üzere, *Mecelle* üzerine yapılmış ikinci doktora tezinin sahibi olan Kaşıkçı da tadillerin fikrî tartışmasına yer vermez. Her iki yazar için de *Mecelle* tadilleri, ilgili komisyonların kurulup faaliyete geçtiği 1916 yılından sonra söz konusudur. *Mecelle*'nin sıradan bir medenî hukuk kanunlaştırması olarak görülmesi nedeniyle, bu kanun metni etrafında girilen kapsamlı fıkıh ve usul-i fıkıh tartışmaları ilgi alanına dahil edilmemiştir. Oysa daha önce de işaret ettiğimiz üzere, 1908 sonrası dönemde *Mecelle*'nin tadil ve ikmaline yönelik düşünceler, kapsamlı bir hukuk felsefesi ve metodolojisi tartışması için ortak zemin olmuştur.

1980 sonrasında *Mecelle* ile ilgili telifatta hem sayı, hem de nitelik açısından olumlu bir artışın olduğu söylenebilir. Bunda, Osmanlı tarihi araştırmaları alanındaki gelişmelerin yanında bu yıllarda üniversite sisteminde yapılan bazı düzenlemelerin de etkisinin olduğu düşünülebilir. Yüksek İslâm Enstitülerinin İlahiyat Fakültelerine dönüşmesiyle birlikte başlayan İslâm hukuku alanındaki lisans üstü çalışmalarının ve hukuk fakültelerinde Türk hukuk tarihinin bir disiplin olarak yer bulmasının, İslâm-Osmanlı hukuk tarihi araştırmaları içinde *Mecelle*'yi de ilgilendiren tetkikleri teşvik ettiği söylenebilir.

1979'da *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*'nde (c. VII, cüz 3-4) Ahmed Cevdet Paşa üzerine İngilizce bir makale kaleme almış olan Hulusi Yavuz, 1984 yılında aynı dergide yayınladığı "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code" başlıklı makalede, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşu, Nizamiye mahkemeleri ile ilgili tartışmalar ve Cevdet Paşa'nın Devvânî'nin görüşüne dayanarak yaptığı açıklamalar ve Fransız Medenî Kanunu'nun kabulünü sağlama girişimleri ve nihayet Cevdet Paşa'nın *Mecelle* girişiminin sonuç vermesi gibi hususları Cevdet Paşa'nın kendi ifadelerinden uzun iktibaslarla

ele alır. Yazar, *Mecelle* incelemelerini, 1985 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Enstitüsü tarafından düzenlenen Ahmed Cevdet Paşa seminerinde sunduğu “Mecelle’nin Tedvini ve Cevdet Paşa’nın Hizmetleri” başlıklı tebliğle sürdürür. Ertesi yıl yayımlanan sempozyum kitabında yer alan bu uzun makalenin ilk kısmında, *Mecelle*’yi meydana getiren -Avrupa’da kanunlaştırmalar, siyasî, millî ve iktisadî amiller, Fransız baskısı, dinî sebepler, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin kurulması vb. gibi- amiller üzerinde durulmuş; ikinci kısımda ise, Cevdet Paşa’nın *Mecelle* hazırlığına katkıları Ebû’l-ulâ’nın tasnifi esas alınarak dört devre halinde onun kitabından özetle aktarılmıştır. Yazar bu vesileyle Mardin’in eserinin kıymetine dair tespitlerini açıklıkla ortaya koymuş, özellikle Başbakanlık Arşivi ve İstanbul Belediye Kütüphanesi’nde bulunan Cevdet Paşa Evrakı’nın Mardin tarafından sözkonusu kitaba yansıtılmasından sitayişle bahsetmiştir (s. 71). Bu yazıda büyük ölçüde *Tezâkir*, *Ma’rûzât* ve Mardin’in eserinden istifade edilmiş olmakla birlikte müellif, konuyla ilgili pek çok eser ya da makaleye işaret etmekte, bir kısmının değerlendirmesini yapmakta ya da içeriğine ilişkin bilgi vermektedir. Böylece, 1908-1926 arasında çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış olup *Mecelle* ile ilgili farklı mütalaa içeren pek çok yazı, bir tarihçi gözüyle ilk defa kullanılmıştır. Ayrıca dipnotlarda, *Mecelle* ile ilgili resmi evraklar ve arşiv belgelerinin arşivdeki yeri konusunda da önemli kaynak bilgilerine işaret edilmiştir.

1985’teki *Ahmet Cevdet Paşa Semineri*’nde “Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa” başlıklı bir tebliğ sunan Mehmet Akif Aydın, *Mecelle* ve Ahmed Cevdet Paşa konusuna olan ilgisini bugüne kadar sürdürmüş önemli bir isimdir. İslâm hukuk doktrinine vakıf bir hukuk tarihçisi olarak Aydın, Tanzimat sonrasındaki kanunlaştırmalar ve özellikle *Mecelle* ile aile hukuku üzerindeki çalışmalarında, ele aldığı konuların İslâm hukuk doktrini içindeki yeri ile tarihsel gelişmeler arasında uyumlu bir telif tarzı izleyerek bu alanda başarılı örnekler ortaya koymuştur. Adıgeçen tebliğde yazar, Tanzimat sonrasındaki kanunlaştırmalar içinde Cevdet Paşa’nın dahil olduğu kanunlaştırma çalışmaları hakkında bilgi verdikten sonra, *Mecelle* ile ilgili değerlendirmelere ilave olarak, *Mecelle*’nin kapsadığı hukukî alanın özellikleri ve Osmanlı’da resmi mezhep gibi yeni tartışmalara işaret eder.⁹¹ Keza, Aydın’ın 1989’da yayımlanan “*Mecelle*’nin Hazırlanışı” başlıklı kısa makalesi, özlü bir anlatımla, *Mecelle*’nin gerekçelerini ve hazırlık sürecini özetler.⁹²

91 Bu konular, yazarın, doktora çalışmasına dayanan eserinde aile hukukunun tedvini ile ilgili tartışmalar zümünde etraflıca işlenmiştir. Bkz. M. Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1985, s. 57-82, 125-135, 154-180.

92 Aydın’ın *Mecelle* ile ilgili yazıları, kendisinin *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (1996) isimli derleme kitabında tekrar yayımlanmıştır. Yine bu kitapta “gasb” ve “itlaf” konularını inceleyen yazılarında, *Mecelle*’ye özel bir ilgi gösterdiği söylenebilir.

Son olarak M. Âkif Aydın'ın, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*nde yayımlanan "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye" (2003) maddesine değinmekte yarar görüyoruz. *Mecelle'*nin hazırlanmasını gerekli kılan sebepler üzerinde kısaca durulduktan sonra, *Mecelle'*nin hazırlanış sürecindeki tartışmalara ve her bir kitabın yayın bilgilerine işaret edilmiştir. *Mecelle'*nin içerik ve özelliklerine ayrılan kısımda, *Mecelle* literatüründe dile getirilen ve *Mecelle'*nin niteliğine ilişkin müspet ve menfi mülahazalar dikkatli bir üslupla özetlenmiş, uygulandığı coğrafyalar, *Mecelle'*nin eksiklikleri ve 1916'da başlayan tadil çalışmaları hakkında bilgi verilmiş ve son olarak da *Mecelle* metninin şerh ve tercümelerinin önemlilerine işaret edilmiştir. Maddenin kaynakçası da *Mecelle* araştırmalarının seyrini özetleyici mahiyettedir.⁹³

Yakın dönem *Mecelle* çalışmaları içinde işaret edilmesi gereken bir diğer eser, *Mecelle* üzerine yapılmış ikinci doktora tezine⁹⁴ dayanmaktadır. Osman Kaşıkçı'nın *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* (1997) başlıklı çalışması, giriş ve üç ana bölümden oluşmaktadır. "Osmanlı Hukukunda *Mecelle*" başlığını taşıyan Giriş'te, Osmanlı hukuku ve *Mecelle'*nin özellikleri üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm'de ise, *Mecelle'*nin hazırlanışı ve gerekçeleri ele alınmıştır. Burada *Mecelle* kitaplarının her birine ait mazbata, arz tezkeresi ve irade-i seniyyelerin orijinaleri ile yeni harflere çevrilmiş metinleri yorumsuz sıralanmıştır. Belgelerin asıllarının da sayfa aralarına konulması metnin takibini büyük ölçüde güçleştirmiştir. Ayrıca bu belgelerde yer alan bilgilerin, dönemin hukuki telakkileri bakımından önemi ve *Mecelle'*nin hazırlık sürecindeki yansımaları konusunda değerlendirme yapılmamış olması bir eksikliktir.

Kitabın "*Mecelle'*nin Hükümlerinin Tahlili" başlığını taşıyan ikinci bölümünde, Hukuka Giriş, Şahsın Hukuku, Eşya Hukuku, Borçlar Hukuku ve Muhakeme Usulü başlıkları altında, *Mecelle'*nin bu konulara ilişkin hükümleri, fıkıh kitapları ve *Mecelle* şerhlerine atıf yapılarak detaylandırılmış alt başlıklara göre anlatılmaktadır. Üçüncü ve son bölüm, *Mecelle'*nin tadili ve ikmali konusundaki çalışmalara ayrılmıştır. Bu kısımda; önce bizzat *Mecelle* Cemiyeti tarafından bazı konularda yapılan ilave çalışmalara ilişkin arşiv belgelerine yer verilmiş, daha sonra 1916, 1923 ve 1924 tarihli tadil komisyonları ve yaptıkları çalışmalara ilişkin bilgiler aktararak değerlendirilmiştir. Eserin genel olarak sistemli bir anlatıma sahip olmadığı söylenebilir.

93 Maddenin dört sayfalık kısa hacmi içine, *Mecelle* ile ilgili pek çok malumatın veciz bir biçimde yerleştirilmiş olması, karşımıza *Mecelle* hakkında kısa ve derli toplu bir metin çıkarmış olmakla birlikte; konunun, hak ettiği genişlikte ele alınmadığı söylenebilir. Nitekim maddenin kaleme alınmasında *Mecelle* nüshaları ile şerh ve benzeri telifatın değerlendirilmesince, yüksek öğretim müfredatındaki yerine ve ilgili literatürün genel özelliklerine ilişkin konulara hiç temas edilmemiştir.

94 Osman Kaşıkçı, "Mecelle'nin Hazırlanışı, Özellikleri ve Üzerine Yapılan Değişiklik Çalışmaları," Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, v+261 s.

Gülnihal Bozkurt, aynı yıllarda yayımlanan *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*⁹⁵ adlı kitabının "Medenî Hukuk Alanındaki Gelişmeler" başlıklı bölümünde; *Mecelle* hazırlığına giden tarihî süreç, *Mecelle*'nin muhtevası, sistemi ve genel özellikleri hakkında bilgiler verir. Osmanlı'daki medenî kanun tartışmaları, Batılı medenî kanunlarından yapılan tercümelemler, 1916 tadil ve ikmal komisyonlarının çalışmaları gibi konuların da yer aldığı kitap, Cumhuriyet öncesi dönemde çeşitli periyodiklerde çıkan yazıları kullanması ve Batı hukukuna ilişkin tartışmaları içermesi bakımından önemlidir. *Mecelle*'nin içeriği ile ilgili bilgiler, daha çok, Hıfzı Veldet, Ebü'l-ülâ Mardin, M. Reşit Belgesay, A. Refik Gür ve Sıddık Sami Onar'ın çalışmalarına dayanmaktadır.

80'li yıllarda İstanbul Üniversitesi'nde düzenlenmiş olan Ahmed Cevdet Paşa Semineri'nden sonra *Mecelle*'nin müstakil tebliğlerle ele alındığı ikinci sempozyum, 1995 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın vefatının 100. yılı münasebetiyle Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Ankara'da düzenlenmiştir. "Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa" konulu oturumda 8 tane tebliğ sunulmuştur. Kanunlaştırma faaliyetleri, *Mecelle*'nin hazırlanması, küllî kaidelerin mahiyeti ve önemi, bu kaidelerin konularına göre yeniden tasnifi gibi meseleleri içeren tebliğlerde, *Mecelle* incelemelerindeki mevcut birikime yeni katkılar sağlandığını söylemek zor görünmektedir. İdil-Ural bölgesindeki *Mecelle* hazırlama girişimlerini konu alan bir tebliğ ise, Rusya Türkleri'nin *Mecelle* hazırlama girişimleri konusunda verdiği bilgilerle *Mecelle*'nin başka coğrafyalardaki hukukî gelişmeler üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir.

Son olarak, *Mecelle* üzerine yapılan incelemeler içinde tezlere dair bazı hususlara işaret etmek istiyoruz. Yukarıda işaret ettiğimiz Öztürk ve Kaşıkçı'nın kitap olarak da yayımlanmış olan doktora tezleri dışında, doğrudan *Mecelle*'yi konu alan yüksek lisans tezlerinin sayısı birkaç taneyi geçmemektedir.⁹⁶ Çeşitli İlahiyat fakültelerinde hazırlanan lisans tezleri, umumiyetle bazı şerhlerin kısmî olarak yeni harflere aktarılması tarzındadır. Bunlar arasında farklı bir örnek olarak Mustafa Özgür, "Hasan Sıdkı Efendi'nin Şevâhidü'l-Ecille fi Şerh-i Kavâidi'l-*Mecelle*" isimli yazma kavâid şerhini yeni harflere aktarmıştır.⁹⁷ Kütüphane kataloglarında kaydı bulunan yazma halindeki diğer şerhlerin de, bu yolla günyüzüne çıkarılması *Mecelle* araştırmalarına önemli katkılar sağlayacaktır.

Mecelle incelemeleri ile ilgili olarak kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, *Mecelle* üzerine yapılan sınırlı sayıdaki monografi ve akademik kaygılarla yazılmış onlarca makalede, Mardin'in ortaya koyduğu tarihî bilgi çerçevesine,

95 Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 159-174.

96 Mehmet Akman, "Mecelle'de Arıyet Sözleşmesi" (1989); Temel Şen, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle" (1991), Mehmet Malkaç, "Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle ile İlgili Bibliyografik Çalışma" (2001).

97 Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2004.

önemli bir katkının henüz sağlanamadığı söylenebilir. Ayrıca, *Mecelle*'nin içeriği ve sistematığı üzerinde yapılacak değerlendirmeler için gerekli olan detaylı muhteva incelemeleri de çok sınırlı kalmıştır. Bu konunun İslâm hukuku alanında uzmanlığı bulunan hukuk tarihçileri ile tarih araştırmalarına aşına İslâm hukuku uzmanlarınca fıkıh literatürü çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Aksi takdirde, *Mecelle* övgüleri ve eleştirileri, genellikle içinde bulunulan subjektif ortamların etkileri altında şekillenmekte ve sonuçta modern dönem İslâm hukuk tarihinin bu önemli eseri, sağlıklı bir değerlendirme zemininden uzak kalmaktadır.

IV. Bibliyografya⁹⁸

A. *Mecelle* Metinleri⁹⁹

Ahkâm-ı Adliyye, Bir mukaddime ile kitabı şamildir, [Mukaddime ve Kitâbü' -Büyü'], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 15 Rebiu'l-âhir 1286, 2+77 s.¹⁰⁰

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Icarât, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, Gurre-i Muharremü'l-Haram 1287, 2+48 s.¹⁰¹

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Kefâle, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, Gurre-i Rebiu'l-Evvel 1287, 2+15 s.¹⁰²

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Havâle, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 16 Safer 1288, 7 s.¹⁰³

98 *Mecelle* metinlerini, şerhlerini ve incelemelerini içeren bu bibliyografyada yer verdiğimiz kaynaklar içinde bizzat görme imkanı bulamadıklarımız, (*) işaretiyle gösterilmiştir.

99 *Mecelle* metinlerini gösteren bu bibliyografya, basım tarihlerine göre düzenlenmiştir.

100 *Mecelle* kitaplarının ilk baskıları olduğu anlaşılan müstakil nüshalar, birlikte ciltlenmiş olarak şahsi kütüphanemizde bulunmaktadır. Bazı kitapların baş tarafındaki numarəsiz sayfalarda, o kitabın fihristi bulunmaktadır. Kapak bilgileri farklılıklar gösterdiği için hepsinin isim, baskı ve tarih bilgileri mümkün olduğunca detaylı biçimde yansıtılmaya çalışılmıştır. Genellikle kitapların irade tarihleri sonda verilmiştir. İrade tarihi bulunmayan nüshalara işaret edilecektir.

İlk kitabın başında numarəsiz iki sayfada fihrist bulunmaktadır. Daha sonra, herhangi bir başlık konulmaksızın mazbata suretine yer verilmiştir (s. 2-9). Kitabın kapak sayfası mazbatadan sonra gelmektedir. Özege, ilk kitap için iki baskı göstermektedir: Haleb Vilayet Matbaası, 1286; İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289, 2+77 s. (Özege, c. II, s. 902).

101 İrade tarihi verilmemiştir.

102 İrade tarihi verilmemiştir. Başında fihristten sonra hata savab cetveli vardır.

103 Fihristi kapak sayfasındadır. İrade tarihi verilmemiştir. Kaynaklarda bu kitabın irade tarihiyle ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. *Düstur*'da (c. I, s. 125) bu kitabın irade tarihi verilmemiştir. Mardin, içerdiği bazı ihtilaflardan dolayı tekrar müzakere edilerek kabul edilen bu kitabın irade tarihi olarak 9 Zilkade 1287'yi gösterirken (aynı bilgiler için bkz. Öztürk, s. 55-57; Kaşıkçı, s. 110-117), *Mecelle* nüshalarında ve *DIA* maddesinde (Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", s. 232) 25 Şafer 1288 tarihi verilmektedir. Dolayısıyla bu bilgi göz önüne alındığında irade tarihi ile yayın tarihi arasında bir uyumsuzluk görülmektedir.

[*Ahkâm-ı Adliyye*] *Kitâbü'r-Rehn*, y.y, ts., 12 s.¹⁰⁴

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Emânât, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 25 Safer 1289, 18 s.¹⁰⁵

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Hibe, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 25 Safer 1289, 10 s.

Ahkâm-ı Adliyye Kitâbü'l-Gasb, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 29 Ramazan 1296, 18+1 s.¹⁰⁶

Ahkâm-ı Adliyye Dokuzuncu Kitâb [Hacr ve İkrâh ve Şüf'a], [İstanbul]: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, y.y, ts., 24 s.¹⁰⁷

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Kitâb-ı Âşir [Şirket], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 25 Muharrem 1297, 86 s.¹⁰⁸

[*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] *Kitâb-ı Hâdi Aşer* [Vekâlet], [İstanbul]: Dâru't-Tıbâ'ati'l-Âmire, 17 S[afere?] sene [12]92, 20 s.¹⁰⁹

[*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] *Kitâb-ı Sâni Aşer* [Sulh ve İbrâ], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1297, 32 s.¹¹⁰

[*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] *Kitâbü'l-İkrâr* [ve *Kitâbü'd-Da'vâ*], [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, Gurre-i Receb 1293, 35 s.¹¹¹

[*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] *Beyyinât ve Tahlîf: Onbeşinci Kitâb*, Matbaa-i Âmire, 15 Şevval 1[2]92, 32 s.¹¹²

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Onaltıncı Kitâb Kaza Hakkında, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 20 Şevval 1293, 17 s.

"*Ahkâm-ı Adliyye Mecelleleri*" [1-8. Kitaplar], *Düstur*, c. I, [İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1289, s. 19-164.¹¹³

104 Kapak sayfasında sadece fihrist vardır. İrade tarihi (14 Muharrem 1288) verilmiştir. Özege, yayın tarihini 1288 olarak gösterir (c. II, s. 906).

105 Özege, 1288 tarihini vermektedir ki muhtemelen son sayfada bulunan irade tarihinden (24 Zilhicce 1288) hareket etmiş olmalıdır (c. II, s. 902).

106 Özege iki baskı gösterir: 1289, 1+18 s.; 1296, 18+1 s. (c. II, s. 903). Anlaşıldığı kadarıyla bu kitabın sonunda belirtilmiş olan irade tarihi (23 Rebiül-âhîr 1289), baskı tarihi olarak yorumlanmıştır. Kitabın sonunda bir sayfalık fihrist vardır.

107 İrade tarihi verilmemiştir. *Düstur*'da (c. III, s. 52) irade tarihi 25 Zilkade 1289 olarak verilmiştir.

108 İki sayfalık fihristi sonda ciltlenmiştir. Özege'de (c. II, s. 900, 907) gösterilen nüsha, daha önceki bir tarihi gösteriyor ve farklı sayfa sayısına sahip: 1291, 2+98 s. Şirket kitabının irade tarihi (13 Cumâde'l-Ülâ 1291) dikkate alındığında bizim elimizdeki nüshanın, sonraki bir baskı olduğu düşünülebilir.

109 Özege, sayfa sayısını 23 olarak göstermektedir (c. II, s. 896, 905).

110 Kitabın sonunda irade tarihi ve "tab' u neşri tarihi" ifadesiyle ikinci bir tarih (17 S[afere] sene 92) vardır ki muhtemelen ilk basıma işaret eder. Özege, elimizdeki nüshadan farklı olarak gösterdiği 14 sayfalık nüsha için bu ilk tarihi vermektedir (c. II, s. 900, 906).

111 1-15. sayfalar İkrâr kitabını, 16-35. sayfalar ise Da'vâ kitabını içerir. Da'vâ kitabı için kapak yoktur. Numarasız olan arka kısımda matbaa ve tarih bilgisi verilmiştir. Özege, sayfa sayısını 35 olarak gösterir (c. II, s. 897). Özege, aynı kitapla ilgili ikinci bir kayıta (c. II, s. 901), sayfa sayısını 35+15 olarak göstermektedir ki, bunun yanlışlığı ortadadır.

112 Özege, baskı tarihini 1293 olarak gösteriyor (c. II, s. 895, 902). İrade tarihi (26 Şaban 1293) dikkate alındığında, baskı tarihinde bir hata olduğu düşünülebilir. Zira aynı tarihli iradeye sahip olan bir sonraki Kazâ kitabının yayın tarihi 20 Şevval 1293'tür.

113 İlk iki kitabın iç bölümlerini gösteren fihristler ile ilk kitabın mazbatası da burada yayımlanmıştır.

- [*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] [9-12. Kitaplar], *Düstur*, c. III, Matbaa-i Âmire, 1293, s. 38-147;¹¹⁴ [13-14. Kitaplar], s. 399-425.
- [*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*] [15-16. Kitaplar], *Düstur*, c. IV, İstanbul: Dâru't-Tıbaatî'l-Âmire, 1296, s. 97-128.
- Kitâbü'l-Vedî'a (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288, 1+18 s.¹¹⁵
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1297, 14+633 s.¹¹⁶
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300, 14+633 s.¹¹⁷
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300, 15+677 s.(*)¹¹⁸
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, 2. baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1305, 14+633 s.¹¹⁹
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, 3. baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1308, 14+633 s.¹²⁰
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, 4. baskı, Dersaadet: Âlem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, 1314, 14+633 s.¹²¹
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Tâbi' ve nâşiri: M. Rifat, İzmir: Ahenk Matbaası, 1315, 468 s.¹²²
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1320, 633+14 s.¹²³
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1322, 633+14 s.¹²⁴
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Raşid Efendi Kütübhanesi, 1322, 633+14 s.¹²⁵

114 Sadece onuncu kitabın fihrisi, ilgili kitabın baş tarafında yayınlanmıştır.

115 Özege, c. II, s. 905. Yayınlandıktan sonra toplatılan ve aynı isimle tekrar yürürlüğe girmeyen bu kitapla ilgili geniş bilgi için bkz. M. Âkif Aydın, "Mecelle'nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı Kitâbü'l-Vedî'a", *Osmanlı Araştırmaları*, 1993, sy. 13, s. 207-226.

116 Yukarıda açıkladığımız üzere *Mecelle* metinlerinin sonunda üç adet ilave yazı bulunmaktadır. Söz konusu baskıda, metinlerin yeri şöyledir: s. 615-617; 618-627; 628-633. Kapak notu: "İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve Maarif Nezareti celilesi ruhsat-ı resmîyesiyle bâb-ı âlî civarında kâin Mahmud Bey Matbaasında tab' u temsil olundu."

117 Bu baskının kaçınıcı olduğu belirtilmemiştir. Kapakta "İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve Maarif Nezareti celilesi ruhsat-ı resmîyesiyle *bu defa* Matbaa-i Osmaniyyede tab' olunmuştur" kaydı vardır. İkinci ve üçüncü baskıların, sayfa sayısı ve sayfa düzeni aynıdır. Perde sayfasıyla ayrılmış olan her kitabın sonunda irade tarihi verilmiş olup, sonda "Müteferrikat" başlığı ile verilen üç yazının yeri, her üç baskıda da aynıdır.

118 Özege, c. III, s. 1043. Özege, bu nüshanın sayfa sayısını ve yazı boyutlarını ilkinden farklı göstermektedir.

119 Kapak notu: "İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve maarif nezaret-i celilesi ruhsat-ı resmîyesiyle *ikinci defa* olarak (...)."

120 Kapak notu: "İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve Maarif Nezaret-i celilesi ruhsat-ı resmîyesiyle *üçüncü defa* olarak (...). Özege, 3. baskı için ikinci bir nüsha daha gösterir: Yayın yeri ve matbaası yok, 14+633 s. (c. III, s. 1043).

121 Kapak notu: "İşbu *Mecelle* Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki ve Maarif Nezareti celilesinin fi 21 Rebiü'l-âhîr scene 1313 tarihli ve 413 numarolu ruhsat-ı resmîyesiyle *dördüncü defa* olarak tab olunmuştur."

122 Özege, c. III, s. 1043. Nâşir bilgisi, Milli Kütüphane'deki nüshanın kaydında bulunmaktadır.

123 Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, 1267, Milli Kütüphane.

124 Özege, c. III, s. 1043.

- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed Kamil (Mahall-ı furuhtu: Raşid Efendi Kütüphanesi),¹²⁶ 1329, 627+12 s.¹²⁷
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Tâbi' ve nâşiri: Terakki Kütüphanesi Sahibi Mehmed Şemseddin, Kostantiniyye, 1329, 784+16 s.¹²⁸
- Mecelle: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Metni kontrol eden ve lügatçeyi hazırlayan: Ali Himmet Berki, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, Güzel İstanbul Matbaası, 1959, xxvii+316 s.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973, xxiv+431 s.
- Açıklamalı Mecelle: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Metni ve açıklamaları kontrol eden: Ali Himmet Berki, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1978, 16+422+13 s.; 2. baskı, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979, 16+422+13 s.; 3. baskı, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982, 16+422+13 s.
- Sadeleştirilmiş Mecelle*, İbrahim Ural ve Salih Özcan (sadeleştirilenler), İstanbul: Fey Vakfı, 1995, 427 s.

B. Mecelle Şerhleri¹²⁹

- Şemsi, [Şerh-i Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye], [İstanbul]: Hakikat Matbaası, 1294 h., 2+55+1. 2. cüz: İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298 h. 56-119.¹³⁰
- Abdüssettar, *Teşrihü'l-Kavâidi'l-Külliyye fî Ahkâmî'l-Fer'iyyeti'l-Ameliyye*, Sultan Bayezid [İstanbul]: Müzellefzâde Rıza Efendi Basmahanesi, 1295 h., 55+1 s.;¹³¹ 2. baskı, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1297, 68 s.;¹³² 3. baskı, *Teşrihü'l-Kavâidi'l-Külliyye*, Kitapçı Karabet (nşr.), İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1301, 52 s., [yazar adı, bu baskının kapağında yer almıyor].
- Abdüssettar, *Mecelle Şerhi Teşrih*, cüz 2, İstanbul: Mihran Matbaası, 1296, s. 57-120; 2. baskı, *Mecelle Şerhi Teşrih*, cüz 2-3, İstanbul: Mihran Matbaası, 1296, s. 57-120.¹³³

125 Türkiye Basımları Toplu Kataloğu, 1268.

126 Milli Kütüphane katalog fişinde aynı tarihli bir nüsha için matbaa olarak Raşid Efendi Kütüphanesi gösterilmiştir; oysa bu, nüshanın kapağında da belirtildiği üzere satış mahallidir.

127 Kapak notu: "İşbu Mecelle Adliye Nazırı ve Mecelle Cemiyeti celilesi reisi devletlü Ahmed Cevdet Paşa hazretlerinin tertib ve tensiki vechile tab olunmuştur."

128 Başında mazbata, sonunda üç adet ek vardır. Özege'de (c. III, s. 1043), aynı tarih ve sayfa sayısına sahip bir nüsha için Hacı Hüseyin Efendi Matbaası kaydı konulmuştur. Bizim gördüğümüz nüshada matbaa ismi bulunmamaktadır.

129 İnceleme kısmında hakkında bilgi verilenlere ilave olarak, burada, çeşitli kaynaklarda yer alan bazı eserlerin isimlerine de yer verilmiştir. Bibliyografyanın bu kısmı alfabetik olmayıp, incelemede gözetilen kronolojik sıraya uygun olarak, şerh literatürünün gelişim seyri gösterilecek biçimde tertip edilmiştir. Ayrıca, ilgili yerlerde de işaret edildiği üzere, şerhlerin ziyade indeks, kaynak bilgisi vs. gibi *Mecelle*'nin kullanımına yardımcı olacak çalışmaları da doğrudan *Mecelle* metinleriyle ilişkili olduğu için şerh gibi mütalaa edilerek bu kısımda gösterilmiştir.

130 Özege, c. IV, s. 1649.

131 Bu baskının sonunda kitabın Mecelle Cemiyeti marifetiyle tab edildiği belirtilmektedir.

132 İkinci baskıya ait bilgiler, Özege'den alınmıştır (c. IV, s. 1843).

133 İkinci ve sonraki cüzler, ilk cüz olan kavâid şerhinin ilk baskısındaki numaraların devamı olarak, -kapakları dahil (sayfa numaraları kapak sayfalarının üst kısmında yazılmıştır)- müteselsilen numaralandırılmıştır. Ayrıca dört kitabın kapakları farklı tarihlere sahip olmakla beraber birbirini takip eden müteselsil sayfalarda basılmış ya da ciltlenmiştir.

- Abdüssettar, *Mecelle Şerhi Teşrih Kitâbü'l-İcâre*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1297, s. 121-216; 2. baskı, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298, s. 121-216 s.
- Abdüssettar, *Mecelle Şerhi Teşrih Kitâbü'l-Kefâler*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1299, s. 217-280.
- Abdüssettar, *Mecelle Şerhi Teşrih cüz 16, 17* [Kitâbü'l-Havâle], İstanbul: Mihran Matbaası, 1301, s. 281-311.
- Mesud Efendi, *Mir'ât-ı Mecelle*, [1. baskı], Matbaa-i Osmaniye, [İstanbul], 1297 r. /1299 h., 12+4+870 s.; tashihli 3. baskı, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1302, 12+750 s.¹³⁴
- Ömer Hilmi, *Mir'âtü'l-Mecelle, Medrese-i Hukuk* 5. kısım, İstanbul: Matbaa-i Mekteb-i Sanayi-i Şâhâne, 1298.¹³⁵
- Süleyman Hasbî, *Tafsîl li-Tavzihi'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye ve'l-Usûliyye fi Evveli'l-Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1299 h./1297 r., 258 s. [kapakta, birinci baskı olduğu belirtilmiştir].
- Ali Haydar, *Mirkâtü'l-Mecelle, Medrese-i Hukuk* tefrika kısmı,¹³⁶ [İstanbul]: Mekteb-i Sanayi-i Şahane Matbaası, *Kitâb-ı Hâdî Aşer*, 1298, 95 s.; *Kitâb-ı Sâni Aşer*, [İstanbul]:

134 Metnin sonunda (s. 740), bu baskının, tashihli üçüncü baskı olduğu ve Rebîül-Âhîr 1303 senesinde tab edildiği belirtiliyor. Bu durumda başta ve sonda, baskı yeri ve matbaa bilgisi ile birlikte gösterilen 1302 tarihini rumî olarak kabul etmek gerekecektir. Aynı tarihli başka bir nüshanın, fihristen önceki müteselsil sayfa numaraları taşıyan ilk üç sayfasında, İbrahim Halebî'nin bir eserine yazılmış üç adet Arapça takriz vardır. Bunun matbaada baskı esnasında meydana gelen bir karışıklıktan kaynaklandığı düşünülebilir.

Ferhat Koca; Mesud Efendi'nin, adığeçen kitabı hicri 1298 yılında tamamladığını (Mesud Efendi'nin bu konudaki kendi ifadesi için bkz. *Mir'at-ı Mecelle*, 1299 h., s. 855) belirttikten sonra, kitabın baskılarını 1290, 1297, 1299, 1302 olarak vermektedir ki, *Mecelle*'nin son kitabının 1293 tarihli olduğu da dikkate alındığında, ilk baskı için verilen tarihin yanlışlığı ortadadır. Şamil Şahin de, kitap için beş baskı (Matbaa-i Osmaniye: 1290, 1297, 1299, 1300, 1302) göstermektedir. Bkz. *Dirâse Mûceze an Mecelleti'l-Ahkâmî'l-Adliyye: Mukaddimetü Meşrû ve Bibliyografyye Şâmile*, Dımaşk: Daru Garhira, 2004/1424, s. 59). Bu çalışmada, hicri ve rumi tarihlerin birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Koca ve Şahin tarafından gösterilen 1290 tarihli baskı bilgisi, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Tırnovalı bölümünde bulunan 1297 r./1299 h. tarihli bir nüshanın, katalog fişine yanlış kaydedilmesinden kaynaklanmış ve bu fişe dayalı tarihlendirmelerde de, yanlış olan bu tarih tekrarlanmıştır. Aydın da 1297/1299 r., 1299 ve 1302 tarihlerini vermektedir ("Mecelle-i Ahkâm-i Adliyye", s. 234) ki, ilk baskının tarihinde hicri ile rumi tarihler yer değiştirmiştir. Özege, ilk baskı için 1297/1299 tarihini vermektedir (c. III, s. 1162). Özege'nin ilk baskı için verdiği sayfa sayısı, eldeki mevcut nüshalardan farklıdır. Kitabın ikinci baskısı ile ilgili kesin bilgi için, bu baskıya ait bir nüshanın görülmesi gerekmektedir.

135 Özege, c. III, s. 1165. Refik Gür'ün, kitabının bibliyografyasında (s. 101), Ömer Hilmi Efendi'ye nisbet ettiği *Şerhu'l-Mecelle* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi-i Nefes Matbaası, 1298), bu kitap olsa gerektir.

136 Kitabın sonunda bulunan "ihtar"da, birlikte ciltlenen bu altı kitap, *Mirkâtü'l-Mecelle*'nin "cild-i sâni"si olarak belirtilmiş ve tefrika halindeki sayfaların cildinde kolaylık sağlamak üzere şerhin yayımlandığı *Medrese-i Hukuk* dergisine ait 30 sayının numaraları verilmiştir. Ali Haydar'ın, onördüncü kitaba ait şerhin baş tarafında, numarasız sayfalarda [s. 4-5] bulunan takdim yazısındaki ifadelerinden, şerhe 11. kitaptan başladığı anlaşılmakla birlikte, buradaki "cild-i sâni" ifadesinin çağrıştırdığı üzere şerhin birinci cildinin bulunup bulunmadığı hakkında bilgi sahibi değildir. Muhtemelen, önceki kitaplara ilişkin şerhler, yazarın daha sonraki yıllarda müstakil kitaplar olarak yayımlanan şerhleri olmalıdır.

1298, 29 s.; *Kitâb-ı Sâlis Aşer*, [İstanbul]: 1298, 35 s. ; *Kitâb-ı Râbi' Aşer*, [İstanbul]: 1298, 84 s.; *Kitâb-ı Hâmis Aşer*, [İstanbul]: 1299, 141 s.; *Kitâb-ı Sâdis Aşer*, İstanbul: 1299, 61 s.¹³⁷

Ali Haydar, Hoca Eminefendizade [Küçük], *Dürrerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, c. I, 3. baskı, İstanbul: Matbaa-i Tevsi'-i Tıbâ'at, 1330, 992 s.; c. II, 3. baskı, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, y.y., ts., 952 s.; c. III, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1330, 989 s.; c. IV, [İstanbul]: Hukuk Matbaası, 1330, 831 s.¹³⁸

Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye-i Fikhiyyenin İzâhu*, Muharrirleri: Mustafa Meccüddin - Mehmed Selahaddin, [İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı), 1305 h., 150 s.¹³⁹

Âtîf Bey, *Şerh-i Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-Büyü'*, Muharriri: Ahmed Fahreddin, [İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı), 1305 h., 122 s.¹⁴⁰

Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Kısım-ı sâlis, Muharriri: Mehmed Selahaddin, [İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı)], 1308 h., 277 s.¹⁴¹

Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-Kefâle*, Müsevvidi: Mehmed Şerif, [İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı)], 1309-1310, s. 278-459.¹⁴²

Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-Havâle*, Mübeyyizi: Mehmed Faik, [İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı), 1309 h., s. 462-498.¹⁴³

Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'r-Rehin*, Mübeyyizi: Mehmed Nuri, [İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı)], 1309 h.-1311 h., s. 499-576.¹⁴⁴

Âtîf (Kuyucaklızade), *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye-i Fikhiyyenin İzâhu Kitâbü'l-Büyü' [Şerhi]-Kitâbü'l-Hacr vel-İkrâh ve's-Şüf'a [Şerhi]*: İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne Destgâhı (Taşbaskı), 1311-1313 h., 1114 s.¹⁴⁵

Âtîf, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Mekâtib-i Mülkiye Beşinci Sene Talebesine, 2 Cilt, İstanbul: Mekteb-i Mülkiye Destgâhı, 1311-1314, 830 s.¹⁴⁶

137 Özege de, aynı bilgileri vermektedir (c. III, s. 1167). Aydın, Küçük Ali Haydar Efendi'nin eserleri arasında, onbirinciden onaltıncıya kadar olan kitapların şerhi olarak *Mirkâtü'l-Mecelle* (1298-1299)'ye işaret etmektedir. Bkz., M. Âkif Aydın, "Ali Haydar Efendi. Küçük", *DİA*, c. II, İstanbul, 1989, s. 397.

138 Dördüncü cildin sonunda, bütün ciltler için bir hata savab cetveli hazırlandığı ve ayrı bir forma olarak ücretsiz dağıtılacağı bilgisi verilmektedir.

139 1-100. maddelerin şerhini içerir. Kapak notu: "Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne dördüncü sene talebesine mahsus olmak üzere mekteb-i mezkur destgâhında tab' u temsil kıldı." "

140 101-299. maddeleri içerir.

141 300-608. maddeleri içerir. Kapak notu: "Muallim faziletli Âtîf Beyefendi hazretlerinin beşinci seneye takrir buyurdıkları dersleri câmi'dir." "Beşinci sene talebesine mahsus ve matbûu mahduddur."

142 612-672. maddeleri içerir. Kapak notu: "Muallim faziletli Âtîf Beyefendi hazretlerinin altıncı seneye takrir buyurdıkları dersleri câmi'dir."

143 Kapak notu: "Mektebi Mülkiye-i Şâhâne müntehî sınıf talebesine mahsus olarak mekteb-i mezkur litografya destgâhında tab' olunmuştur."

144 761. maddeye kadardır. Kapak notu: "Mektebi Mülkiye-i Şâhâne müntehî sınıf talebesine mahsus olarak mekteb-i mezkur litografya destgâhında tab' olunmuştur."

145 Özege, c. III, s. 1043.

146 Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, 5115.

- Âtîf, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyyenin İzâhı*, İstanbul, 1315, 508 s.¹⁴⁷
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyyenin İzâhı*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 16 +111 s. 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kavâid-i Külliyye Şerhi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1327, 16+ 111 s.; 3. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi ve Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyyenin İzâhı*, İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339, 16+111 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Büyû'*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 190 s.; 2. baskı, İstanbul: Tanin Matbaası, 1328, 190 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-İcârât*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 143 s.; 2. baskı, [İstanbul]:Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1330, 143 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Kefâle*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 56 s. 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Kefâle*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1332, 56 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Havâle*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 27 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Havâle*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1332, 27 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'r-Rehin*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 48 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'r-Rehin*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1329, 48 s.¹⁴⁸
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Emanât*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1319, 68 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Emanât*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1329, 48 s.¹⁴⁹
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Hibe*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1319, 37 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Hibe*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1332, 37 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Gasb ve'l-İtlâf*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1319, 46 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Gasb ve'l-İtlâf*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1332, 46 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerh-i Kitabü'l-Hacr ve'l-İkrâh ve's-Şüfa*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1318, 58 s.; 2. baskı, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü'l-Hacr ve'l-İkrâh ve's-Şüfa*, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye ve Şürekası, 1332, 58 s.
- Âtîf Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Şerh-i Kitabü's-Şirket*, İstanbul: Tanin Matbaası, 1328, 241 s.¹⁵⁰

147 Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu, 5118.

148 Özege, c. III, s. 1043.

149 Özege, c. III, s. 1044.

150 Âtîf Efendi'nin oğlu Kemal Atîf'in -kapağın iç sayfasında bulunan- notuna göre, Âtîf Efendi'nin talebelerinden Bekir Sami Efendi, bu kitabın son kısımları ile müteakip kitapları, hocasının usulüne uygun olarak yazmış ama hocasına atfen onun adını koymuştur. Ancak daha sonra bu isimle başka bir kitap çıkıp çıkmadığını bilmiyoruz. Özege, bu baskıyı 2. baskı olarak kaydetmiş, ancak birinci baskıyı göstermemiştir (c. III, s. 1044).

- Ahmed Lütü, *Zübdetü'l-Ecvibe mine'l-Mecelleti'l-Ahkâmi'l-Adliyye*, 1. cüz, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1300, 6+33 s.¹⁵¹
- Orpilyan, Serkiz, *Miftâhu'l-Mecelle*, Kasbar (nşr.), İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1299 h./1298 r., 660 s.
- Mehmed Ali, *Rehber-i Tâlibîn-i Mecelle*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1305, 44+624 s. H[afız] M[ehmed] Ziyâeddin (Kale-i Sultaniyeli Türközâde), *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Şerhi*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1312, 6+1198+10 s.¹⁵²
- Zağrahlı Fehmi, *Zübdetü'l-Mecelle*, Dersaadet: Hakkâk Serviş Matbaası, 1312, 17 s.¹⁵³
- Hacı Reşid Paşa, *Rûhu'l-Mecelle*, c. I, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1326, 214+1 s.; c. II, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1327, 254+2 s.; c. III, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, 256 s.; c. IV, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, 212 s.; c. V, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, 275 s.; c. VI, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1327, 359 s.; c. VII, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, 252 s.; c. VIII, Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1328, 307 s.
- Mustafa Fevzi, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den*, İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1327-1329. *Kitâbü'l-Emânât Şerhi*, 153+5 s.; *Kitâbü'l-Hibe Şerhi*, 160+4 s.^(*)¹⁵⁴
- Mustafa Fevzi, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-Şirket*, Mehmed Tahir ve Ahmet Talat (nşr.), İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1328, 636 s.¹⁵⁵
- Mustafa Fevzi, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'den Kitâbü'l-Vekâlet*, nşr. Mehmed Tahir - Ahmet Talat, İstanbul: Matbaa-i Hukukiye, 1329, 120 s.¹⁵⁶
- Mehmed Rifat (Gelibolulu), *Tevâfukât-ı Kavâid-i Külliyye*, İzmir: İzmir Vilâyet Matbaası, 1313, 112 s.¹⁵⁷
- Ali Ulvi, *Telhîs-i Kavâid-i Külliyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye*, İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1317, 128 s.
- Cevdet Bey, *Mecelle Şerhi: Kısm-ı Evvel Kavâid-i Külliyye*, Dersaadet: Ahmet Saki Bey Matbaası, 1327, 310+2 s.

151 Öztürk'ün verdiği bilgiye göre Siroz Ticaret Mahkemesi reisi tarafından yazılan eser, "K.-Büyü'da geçen bazı meselelerin sual-cevap tarzında izahı mahiyetindedir." Bkz. Öztürk, s. 115; Özege, c. V, s. 2132.

152 Kitabın başında altı tane Arapça takriz, sonunda *Mecelle* metinlerinin sonunda bulunan üç ilave metin bulunmaktadır (s. 1186-1198).

153 *Mecelle*'nin bütün kitaplarını ve kavâid-i külliyyeyi büyük boy (40x28 cm.) birer sayfada tablo ve kutucuklar içine yerleştirilmiş maddelerle özetleyen çalışma, herhangi bir şerh içermemekle birlikte, *Mecelle* metni üzerine yardımcı bir çalışma olarak bu listeye dahil edilmiştir.

154 Özege, c. III, s. 1044.

155 Kapak notu: "Dersaadet Bidayet Mahkemesi Hukuk Reisi ve Darülfünun Hukuk Şubesi üçüncü sene Muallimi Mustafa Fevzi Efendi'nin zabtolunan takrir-i âlileridir. Muallim-i muhteremin ruhsatıyla tab' ettirilen formalarm adedi mahduttur."

156 Kapak notu: "Dersaadet Bidayet Mahkemesi Hukuk Reisi ve Darülfünun Hukuk Şubesi üçüncü sene Muallimi Mustafa Fevzi Efendi'nin zabtolunan takrir-i âlileridir. Muallim-i muhteremin ruhsatıyla tab' ettirilen formalarm adedi mahduttur."

157 Yazarı, dava vekili olan kitap, "İcrâi kaidelerin kavâid-i külliyyeye ircâ mahiyetindedir." Bkz. Öztürk, s. 115; Özege, c. IV, s. 1845.

- Ahmed Şükrü, *Tevşih-i Kavâid-i Fıkhiyye*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1327, 67 s.¹⁵⁸
- Mansurizâde Mehmed Said, *Tatbikât-ı Mecelle, Cüz-i Evvel, Kitâbü'l-Bityû'*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1328, 150+1 s.
- Cemal(eddin), *Kitâbü'ş-Şirket*, Selanik, 1325, (Taşbaskı), 352 s., (tamamlanmıyor).¹⁵⁹
- Cemaleddin, *Kitâbü'l-Da'vâ*, İsmail Hakkı Istrumcalı (not tutan), Selanik, 1326/1327 (1910), (Taşbaskı), 176 s.¹⁶⁰
- Cemaleddin, *Kitâbü'l-Beyyinât ve'l-Tahlif*, İsmail Hakkı Istrumcalı (not tutan), Selanik, 1326-1327 (1910-1911), (Taşbaskı), 215 s.¹⁶¹
- Cemal(eddin), *Kitâbü'l-Vekâle Şerhi*, İsmail Hakkı Istrumcalı (not tutan), Selanik, 1326, (Taşbaskı), 144 s.¹⁶²
- Cemaleddin, *Kitâbü's-Sulh ve'l-İbrâ ve'l-İkrâr*, İsmail Hakkı Istrumcalı (not tutan), Selanik, 1327/1329, (Taşbaskı), 190 s.¹⁶³
- Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Tâbi'* ve nâşiri: Terakki Kütüphanesi Sahibi Mehmed Şemseddin, Kostantiniyye, 1329, 784+16 s.¹⁶⁴
- Ergüney, Hilmi, *İzahlı ve Mukayeseli Mecelle Külli Kaideleri*, İstanbul: Yenilik Basım'evi, 1965, 144+4 s.
- Ahmed Ziya Efendi, *İslâm Hukukunun Genel İlkeleri: Kavâid-i Külliye Şerhi*, A. Osman Koçkuzu (haz.), Konya: Esra Yayınları, 1996, 143 s.¹⁶⁵
- Yıldırım, Mustafa, *Mecelle'nin Külli Kaideleri*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2001, 218 s.
- İlhan, Cengiz, *Mecelle: Hukukun Doksan Döküz İlkesi (Eski Hukukun, Mecelle'nin Doksan Döküz Genel Kuralının Çevirisi, Yorumu ve Günümüz Hukuku ile Karşılaştırılması)*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2003, 26+86 s.

C. Mecelle İncelemeleri¹⁶⁶

- Abdurrahman Adil, "Mecelle mi Kod Napolyon mu?", *İkdam*, 25 Teşrinisani 1923.
- Abdurrahman Adil, "Hukuk-ı Medeniye Tarihinden: Mecelle mi Kod Napolyon mu?", *Hâdisât-ı Hukukiye*, ikinci tertib, cüz 13, İstanbul: İkdam Matbaası, Kanun-ı Evvel 1339/1923, s. 182-184 (yazar, yazının sonlarında *Mecelle'nin Türk hukuk diline olan katkısından söz eder*).

158 Kitabın sonunda, yazılış tarihi olarak 1308 r./ 1310 h. senesi gösterilmektedir.

159 Özege, c. II, s. 906.

160 Özege, c. II, s. 901.

161 Özege, c. II, s. 902.

162 Özege, c. II, s. 905.

163 Özege, c. II, s. 906.

164 *Mecelle* nüshası olarak görülen bu eserin, küçük de olsa bazı notlar ve açıklamalar ihtiva etmesi dolayısıyla, bir nevi şerh gibi kabul edilmesi gerektiğine dair yukarıda bilgi verilmişti. Bkz. Dipnot 16.

165 Hazırlayanın verdiği bilgiye göre, yazar, Konya Hukuk Mektebi'nde Kavâid-i Külliye dersinin hocasıdır ve bu şerh, talebeye ders notu olarak verilen 100 sayfalık teksirden ibarettir (s. 6-7). Şerhin ilk yayın tarihine ilişkin bilgi verilmemiştir. Eserin yayını özenli değildir, okuma ve dizgi yanlışları vardır.

166 *Türk Hukuk Bibliyografyası'nda*, *Mecelle* ile ilgili bölümde (s. 55-67) yer verilen birçok makale, ancak bu alanda literatür değerlendirmesi yapacak araştırmacıların ilgisini çekecek düzeyde teknik detaylarla ilgili olduğu için, bu listeye dahil edilmemiştir.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (nşr.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 194-238.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavid Baysun (nşr.), I-IV, Ankara 1953-57 (2. baskı, 1986), c. I, s. 62-64; c. III, s. 239; c. IV, s. 95-97, 120, 126, 131, 135-138, 161, 174, 194-198, 263-264, 273.
- Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, vii+230+1 s.
- Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, xv+400 s.
- Ahmed Nazîf, "Teceddüd-Tekemmül: Mecelle Meselesi", *Sebîlî'r-Reşâd*, 5 Cumâde'l-ûlâ 1342/ 20 Kanûn-i evvel 1339, c. XXIII, sy. 579, s. 99-100.
- Ahmed Nazîf, "Teceddüd ve Tekemmül: Mecelle Meselesi", *Sebîlî'r-Reşâd*, 12 Cumâde'l-ûlâ 1342/ 13 Kanûn-i evvel 1339, c. XXIII, sy. 580, s. 120.
- Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1986, xxxvi+1000 s.
- Akgündüz, Ahmet, "Dürrü'l-Hükkâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, 1994, s. 28-29.
- Akman, Mehmet, "Mecelle'de Ariyet Sözleşmesi," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı Hukuk Tarihi Bilim Dalı, 1989, 99 s.
- Akylmaz, Gül, "Mecelle'ye Göre Hakimın Vasıfları", *Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi*, 1996, sy. 5.
- Akyol, Taha, *Medine'den Lozan'a: Çok Hukuklu Sistemin Tarihteki Deneyleri*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996, s. 49-56 ("Osmanlı'da Mecelle Reformu"), s. 57-66 ("Mecelle ve Hukuk Birliği").
- Ali Haydar (Muhamî), "Mecelle'nin Tadili Münasebetiyle (1-9)", *Muhâmât*, 1337-1338, sy. 1-7, 9-10.¹⁶⁷
- Arslanlı, Halil, "Mecelle'de Hasar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1948, c. XIV, sy. 1-2, s. 248-271.
- Aydın, M. Akif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 21-39 [bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 37-57) adlı kitabında yeniden yayımlanmıştır].
- Aydın, M. Âkif, "Mecelle'nin Yürürlükten Kaldırılan Altıncı Kitabı Kitâbü'l-Vedîa", *Osmanlı Araştırmaları*, 1993, sy. 13, s. 207-226 [bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 191-219) adlı kitabında yeniden yayımlanmıştır].
- Aydın, M. Âkif, "Türk Hukukunun Laikleşme Sürecinde Lozan'ın Oynadığı Rol", *İslâmî Araştırmalar*, 1995, c. VIII, sy. 3-4, s. 166-172 [bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukuku*

167 Avukat Ali Haydar, 9 yazıdan oluşan bu seride; medenî kanunun önemi, Fransa ve Almanya medenî kanunlarının ve *Mecelle*'nin tarihçesi gibi konularda bilgi verdikten sonra, medenî kanunun nasıl hazırlanması gerektiğini, şahıs, aile, borçlar ve miras hukuku konularını dik-kate alarak tartışmaktadır.

- kuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 297-312) adlı kitabında yeniden yayımlanmıştır].
- Aydın, M. Âkif, "Kitâbü'l-Vedî'a ve Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 329-334.
- Aydın, M. Akif, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Araştırmaları*, 1989, sy. 9, İstanbul, s. 31-50 [bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, s. 59-80) adlı kitabında yeniden yayımlanmıştır].
- Aydın, M. Âkif, *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1996, 312 s.
- Aydın, M. Âkif "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, Ankara, 2003, s. 231-235.
- Aygün, Mustafa Yaşar, "İlk Medenî Kanun Mecelle", *Türkiye Noterler Birliği Hukuk Dergisi*, 1998, sy. 100, s. 12-29.(*)
- Baktır, Mustafa, "Mecelle'nin Küllî Kaideleri ve Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 315-321.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Tanzimat Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", (Tanzimatın yüzüncü yıldönümünde İstanbul Üniversitesi tarafından hazırlanan eserin birinci cildi münasebetiyle)", [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. II, sy. 2, s. 288-329.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat, Dr. Hıfzı Veldet. – Tanzimatın yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle neşredilen kitaptan alınmış ayrı baskı. Maarif matbaası, İstanbul, 1940, sahife 71 (139-209). Fiyatı 25 kuruş." [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1941, c. VII, sy. 2-3, s. 700-717.
- Barkan, Ömer Lütfî, "Ord. Prof. Ebülülâ Mardin. – Medenî Hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895). Ölümünün 50 nci yıldönümü münasebetiyle, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi yayınlarından 1946. 368 sahife ve 16 resim. Fiyatı: 384 krş. Satış yeri: Halk Kitabevi", [Kitap Değerlendirmesi], *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1946, c. XII, sy. 4, s. 1304-1315.
- Belgesay, Mustafa Reşit, "Mecelle'nin Küllî Kaideleri ve Yeni Hukuk", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1946, c. XII, sy. 2-3, s. 561-608 [Ayrı basım: Belgesay, Mustafa Reşit, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri ve Yeni Hukuk*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1947, 56 s.].
- Belgesay, Mustafa Reşit, *Kur'an Hükmüleri ve Modern Hukuk*, İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1963.
- Berki, Ali Himmet, *Hukuk Mantığı ve Tefsir*, Ankara: Gaye Matbaacılık ve Gazetecilik T.A.O., 1948, s. 120-203.
- Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I*, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955, s. 56-144.
- Berki, Ali Himmet, "Mecelle", *İslâm Medeniyeti*, 1967, c. I, sy. 4, s. 27-29.
- Berkin, Necmeddin Mümtaz, "Mecellenin Küllî Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Meselesi", *İleri Hukuk*, 1947, c. II, sy. 23.(*)

- Berkin, Necmeddin Mümtaz, "Mecelle ve Eski Hukukumuzun Kifayetsizliği", *İleri Hukuk*, 1947, c. II, sy. 26.
- Bozkurt, Gülnihal; *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 159-174.
- "Büyük İnkılaplarımız: Mecelle'den-Kanun-ı Medeniye", *Resimli Şark*, 1933, sy. 35.(*)
- Celal Nuri [İleri], "Mecelle Meselesi", *İctihad*, 1329, c. IV, sy. 64, s. 1384-1387.
- Celal Nuri [İleri], *Kendi Nokta-i Nazarından Hukuk-ı Düvel*, İstanbul: Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330 h., içinde "İslâm'da Vücub-i Teceddüd", s. 176-186.
- Celal Nuri [İleri], *Havâic-i Kamuniyemiz*, İstanbul: Kütüphane-i İctihad, Matbaa-i İctihad, 1331 h.
- Celal Nuri [İleri], *İttihad-ı İslâm: İslâm'ın Mazisi Hali İstikbali*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331 h., s. 48-56.
- Cemalettin, "Mukayese-i Kavânin-i Medeniyye: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye- Fransa Kanun-ı Medenîsi", *İlm-i Hukuk ve Mukayese-i Kavânin Mecmuası*, 1325, sene I, c. I, s. 22-32.
- Çeker, Orhan, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu", 1985, *İlim ve Sanat*, sy. 4, Ankara, s. 59-67.(*)
- Çeker, Orhan, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz", 1994, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, s. 99-117.
- Çeker, Orhan, "Mecelle'de Ele Alınmayan Üç Konu: Faiz, Sarf ve Karz", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 343-360. [1994 tarihli yazının aynısıdır.]
- Dereli, Kazım, "A. Refik Gür, Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle" [Kitap Değerlendirmesi], *Adalet Dergisi*, 1958, c. XLIX, sy. 7-8, Ankara, s. 478-479.
- Ekinci, Ekrem Buğra, "Hukuk Tarihimizin Abide Eseri Mecelle", *Tarih ve Medeniyet*, 1997, sy. 38, s. 45-48.
- Erdoğan, Mustafa, "Mecelle'den Günümüze", *İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek*, 1979, c. I, sy. 11, İstanbul, s. 20-24; c. I, sy. 12, s. 24-28.
- Ergin, Osman [Nuri], *Türkiye Maarif Tarihi* [Kapakta: Türk], c. I-V, İstanbul: Eser Matbaası, 1977 (1. baskı, 1939-1943). "Mecelle Cemiyeti", c. I-II, s. 264-270; "Hukukta İnkılap: Mecelle'nin Terki ve İsviçre Medenî Kanununun Kabulü", c. V, s. 1804-1821.
- Erşahin, Seyfettin, "Rusya Türklerinin Mecelle Hazırlama Girişimleri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 361-369.
- Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul, 1332.
- Fevzioglu, Fevzi Necmeddin, "Evvelki Hukukumuzda (Mecelle'de) Şu'fa Hakkı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1950, c. XVI, sy. 3-4, s. 958-992.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", *Ebû'l-ulâ Mardin Armağanı*, İstanbul: Kenan Matbaası, 1944, s. 687-738.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *İcrimaiyat Üçüncü Cilt: Hukuk Sosyolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1958, s. 237-245.
- Gözübenli, Beşir, "Türk Hukuk Tarihinde Kanunlaşırma Faaliyetleri ve Mecelle", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 285-299.

- Gür, A. Refik, *Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, [1951? Fındıkoğlu'nun takrizi bu tarihi taşıyor], 102+6 s. [2. baskı, İstanbul Sebül Yayınevi, 1977; 3. baskı, İstanbul: Sebül Yayınevi, 1993, 207 s.].
- Halaçoğlu, Yusuf ve M. Âkif Aydın, "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul, 1993, s. 443-450 (bibliyografyası, *Mecelle* için de yararlı ve zenginidir).
- Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizâne [I]", *Sırât-ı Müstakîm*, 17 Rebiülevvel 327/26 Mart 325, c. II, sy. 33, s. 102-106.
- Halim Sabit, "Mecelle Cemiyeti Hakkında Bir Muhtıra-i Acizâne [II]", *Sırât-ı Müstakîm*, 16 Rebiülâhir 327/23 Nisan 325, c. II, sy. 35, s. 131-133.
- Hatemi, Hüseyin, "Eski Hukukumuzda Mülkiyet Kavramı ve Medenî Kanun Dönemi ile Karşılaştırılması", *Medenî Kanununun 50. Yılı Bilimsel Hafta 15-17 Nisan 1976*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972, s. 201-227.
- Hüseyin Kazım, "Mecelle ve Usul-i Muhakeme", *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, 1927, sy. 6, İstanbul, s. 341-342. (*)
- "İhzâr-ı Kavânîn Komisyonları Kânûn-i Medenî Talî Komisyonunun Lâyihası", *Ceride-i Adliye*, 1333, sene VII, sy. 160-162, s. 863-942.
- "Kanun-ı Medenî Talî Komisyonu Layihasına Nazaran Mecellemiz", *Ceride-i Adliye*, 1333-1334, sene VII, sy. 163-167, s. 1076-1084.
- Karakaşyan, Rupen Ohanes, *Mecelle Madde 804-832: Ariyetin Mîlel-i Muhtelifê ile Tatbiki*, İstanbul: Latürki Matbaası, 1298, 34 s.
- Karayalçın, Yaşar ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Enstitüsü, 1972, s. 55-67.
- Karçiç, Fikret, *Bosna-Hersek İslâm Hukuku Tarihi*, çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Balkan İlmî Araştırmalar Merkezi, 1994, 66 s.
- Kaşıkcı, Osman, "Mecelle'de İstihkak Davası", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1996, c. V, sy. 1-2, s. 481-495.
- Kaşıkcı, Osman, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1997, 416 s.
- Kaşıkcı, Osman, "Osmanlı Medenî Kanunu: Mecelle", *Osmanlı*, c. VI, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 519-532.¹⁶⁸
- Kaşıkcı, Osman, "Mecelle Örneğinde Türklerin İslâm Özel Hukukuna Katkıları", *Türkler*, c. XIII, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 780-788.
- Küçük Hamdi [Elmalılı], "Makale-i Mühimme", *Beyânü'l-Hak*, 9 Muharrem 1327, sy. 18, s. 399-404 [Yeni harfli neşri için bkz. *Elmalılı Hamdi Yazır, Makaleler II*, Cüneyd Köksal ve Murat Kaya (haz.), İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 20-28].¹⁶⁹
- Küçük Hamdi [Elmalılı], "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyemize Reva Görülen Muahazeyi Müdafaa", *Beyânü'l-Hak*, sy. 48-61 (1328). [Dokuz parçadan oluşan bu yazıların yeni

168 Bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Mecelle* başlıklı kitabının ilgili bölümlerinin özeti mahiyetindedir. Yazar, *Mecelle*'nin İslâm hukuk tarihinin ilk medenî kanunu olduğu yolundaki düşüncesini vurgulu bir biçimde dile getirmektedir.

169 Mecelle Cemiyeti'nin yeniden tesisi tartışmalarıyla bağlantılı olarak, yeni kanunlaştırmalarda İslâm hukuku içinde takip edilecek usule ilişkin hususları ihtiva eder.

harfli neşri için bkz. *Elmalılı Hamdi Yazır, Makaleler II*, Cüneyd Köksal ve Murat Kaya (haz.), İstanbul: Kitabevi, 1998, s. 29-72).

- M[uallim] Cevdet, "Darü'l-Muallimîn'in Yetmişbirinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrisât Mecmuası*, Haziran 1333, c. VIII, nu: 39, İstanbul: Matbaa-i Âmire 1335, s. 429-440.
- Malkaç, Mehmet, "Ana Hatlarıyla Mecelle ve Mecelle ile İlgili Bibliyografik Çalışma," Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2001, 131 s. (*)
- Mandelstam, "Hükümet-i Ecnebiye ile Münâsebâtında Mehâkim-i Osmâniye", *İlm-i Hukûk ve Mukâyese-i Kavânîn*, 30 Teşrin-i Sâni 325, sy. 9. (*)
- Mardin, Ebü'l-ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, (1822-1895) Ölümlününün 50nci Yıldönümünü Vesilesile*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1946, 267+16 s.
- Mardin, Ebü'l-ulâ, "Mecelle", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, s. 433-436.¹⁷⁰
- Mardin, Şerif, "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", çev. Yusuf Bayraktutan, Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 123-141.
- Mardinizâde, Ebü'l-ulâ, "Şerî'ata Hizmet: Mecelle Cemiyeti", *Surât-ı Müstakim*, 7 Ramazan 327/10 Eylül 325, c. III, sy. 55, s. 42-44.
- "Mecelle Encümeni'nin Kitâbü'l-Büyük'a Ait Tetkikatı", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 11, s. 54-64; sy. 12, sy. 82-90; sy. 13, s. 161-199.
- "Mecelle Encümeni'nin Kitâbü'l-İcâreye Ait Tetkikatı", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 14, s. 302-315.
- "Mecelle Komisyonunca Kitabü'l-bey'in Tadilatına Dair İhzar Olunan Layiha-yı Kanuniye ile Esbab-ı Mucibesi", *Ceride-i Adliye*, 1922, c. VIII, sy. 2, s. 92-93. (*)
- "Mecelle Komisyonunca Kitabü'l-bey'in Tadilatına Dair İhzar Olunan Layiha-yı Kanuniye ile Esbab-ı Mucibesi", *Ceride-i Adliye*, 1922, c. VIII, sy. 2, s. 143-144. (*)
- "Mecelle Komisyonunca Kitabü'l-bey'in Tadilatına Dair İhzar Olunan Layiha-yı Kanuniye ile Esbâb-ı Mucibesi", *Ceride-i Adliye*, 1922, c. VIII, sy. 2, s. 188-189. (*)
- "Mecelle Komisyonunca Kitabü'l-bey'in Tadilatına Dair İhzar Olunan Layiha-yı Kanuniye ile Esbab-ı Mucibesi", *Ceride-i Adliye*, 1922, c. VIII, sy. 2, s. 286-287. (*)
- "Mecelle'nin Kitâbü'l-Bey'ine Ait Tâ'dülât-ı Müttesavvere", *Muhâmât*, 1338, sy. 13, s. 411-416; 1339, sy. 15, s. 465-470; sy. 21, s. 675-680; sy. 22, s. 711-712.
- "Mecelle'nin Tadili Hakkında Münakaşa-i Hukukiye", *Muhâmât*, 1338, sy. 8, s. 240-246.¹⁷¹
- Milâslı Gad Franko, "Mecelle ve Usul-i Muhakeme Kanunlarının Teşkilat-ı Esasiyeye Muvafakatı (Fransızca Hülasalarımız)", *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, 1926, sy. 2, s. 61-64. (*)
- Milâslı Gad Franko, "Mecelle ve Usul-i Muhakeme, İlmi Faaliyet, Ali Haydar Efendi Hazretleri", *Hukuki Bilgiler Mecmuası*, 1927, sy. 5, s. 241-245. (*)

170 Mardin'in kitabının iyi bir özeti sayılabilir. Başlangıçta *Mecelle*'nin niteliği üzerinde durmuş, daha sonra hazırlık sürecini işlemiştir. Bibliyografyası zayıftır. Sadece kendi kitabı, Hıfzı Velder'in makalesi, *Tezâkir, Ma'râzât* ve Onar'ın İngilizce bir makalesine işaret edilmiştir.

171 *Muhâmât* dergisini çıkaran Dersaadet Barosu'nun yıllık toplantısından önce, *Mecelle* meselesinin konuşulacağı üyelere duyurulmuş ve kuruldan önce bu mesele ele alınmıştır. Katılımların düşük olduğu toplantıda Muhammi Ali Haydar, Mustafa Şakir ve David Dermasyon'un görüş ve mütalaaları bu merinde aktarılmıştır.

- "Mukayese-i Kavanin-i Medeniye: Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye - Fransa Kanun-ı Medenîsi", *Mizânül Hukuk*, 1325, sene 1, sy. 33, s. 384-387; sene 1, sy. 34, s. 398-400. (*)
- Mustafa Asım, "Mecelle Meselesi", 1329, *İctihad*, c. IV, sy. 65, s. 1417-1418; sayı 66, s. 1429-1430. (*)
- Okiç, M. Tayyib, "Osman Öztürk, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İstanbul 1973, i-xvi+432 sayfa," [Kitap Değerlendirmesi], *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1975, c. VI, cüz 1-2, s. 179-183.¹⁷²
- Onar, Sıddık Sami, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codificati-on'u: Mecelle", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1955, c. XX, sy. 1-4, s. 57-85 [Yazının sadeleştirilmiş ve kısaltılmış hali "İslâm Hukuku ve Mecelle" başlığı ile *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*'nde (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. III, s. 580-587)¹⁷³ yayımlanmıştır].
- Osman Nuri, "Mecelle ve Usul-i Muhakeme", 1927, *Hukuki Bilgiler*, sy. 6, s. 342-343. (*)
- Ölçen, Ali Nejat, "Mecelle'den Medenî Kanuna", *Atatürkçü Düşünce*, 1999, c. VI, sy. 58, Ankara, s. 5-13. (*)
- Ölmezoglu, Âli, "Cevdet Paşa", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, c. III, s. 114-123.
- Ömer Şevki, "Mecelle ve Usul-i Muhakeme", *Hukuki Bilgiler*, 1927, sy. 5, s. 259-260. (*)
- Özege, M. Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c. I-V, İstanbul, 1971-1979.
- Özgür, Mustafa, "Hasan Sıdkı Efendi'nin Şevâhidü'l-Ecille fi Şerh-i Kavâidi'l-Mecelle", Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, 2004, 7+113 s.
- Öztürk, Osman, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı, 1973, xxiv+431 s.
- Öztürk, Osman, "Mecelle ve Temel İnsan Hakları". 1989, *İlim ve Sanat*, c. IV, sy. 24, Ankara, s. 18-19.
- Öztürk, Osman, "Osmanlılarda Tanzimat Sonrası Yapılan Hukuki Çalışmalar ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *Osmanlı*, c. VI, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 504-518.¹⁷⁴
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Mecelle Cemiyeti", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul: MEB Basımevi, 1983, s. 427.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Mecelle", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul: MEB Basımevi, 1983, s. 425-427.
- Seyyid [Bey], "İctihad ve Taklid [I-III]", *İslâm Mecmuası*, 28 Rebiul-âhir 1332, yıl: I, sy. 4, s. 8-11; sy. 5 (13 Cumadel-ûla 1332), s. 5-10; sy. 7 (Cumadel-âhir 1332), s. 2-5.
- Seyyid Bey, "Milk, Mal ve Bey'in Mâhiyet-i Hukukiyeleri", *Dariülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Mayıs 1332, yıl: I, sy. 2, s. 131-141.

172 Mehmet Begoviç'in yazılarına işaret etmekte, *Mecelle*'nin Balkanlarda Yugoslavya bölgesinde, Arnavutluk'ta, Bosna Hersek ve Makedonya'da, Kosova'da, Sırbistan ve Karadağ'da uygulanmasına ilişkin bilgiler vermektedir.

173 Bu yazıdaki bir resim yazısında, yanlış bir bilgi olarak, "Diğer mezheplerin icthadlarına da az da olsa yer verilmiştir" (s. 587) denilmektedir.

174 Öztürk'ün 1973 yılında yayımlanan kitabında yer alan bilgilerin tekrarından ibaret olan yazıda, aradan geçen yaklaşık yirmibeş yıllık zaman içinde *Mecelle* konusundaki yeni yayınların hiçbirisine atıf yapılmamıştır.

- Seyyid Nesib, "Mecelle'nin Islahına Doğru", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1323, sene 1, sy. 4, s. 404-425.
- Sungu, İhsan, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 800-813.
- Şafak, Ali, "Hukukun Temel İlkeleri Açısından Mecelle'ye Bir Bakış", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 263-278.
- Şen, Temel, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle", Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri, 1991.(*)
- "Ta'dil-i Kavânin Komisyonlarını Teşkil Etmesi Tensib Olunan Heyetin Esâmîsi", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 14, s. 316-320.
- Tanrıöver, Hasan, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye", *Fikir ve Sanatta Hareket*, 1972, c. VII, sy. 81, İstanbul, s. 48-53.
- Uçkan, Banu, "Mecelle'de İş Hukuku Düzeni", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1999, c. LIV, sy. 1, s. 159-173.(*)
- Üçok, Coşkun, "İslâm Hukukunun Temel Kurallarından 'İctihatla İctihad Nakz Edilmez", *İmran Ökten'e Armağan*, Ankara, 1970.(*)
- ["Vâcibât Komisyonu Zabıtları"], *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 14, s. 321-336.
- "Vâcibât Komisyonu Zabıtnamesi", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 15, sy. 413-448.
- "Vâcibât Komisyonu Zabıtnamesi", *Darülfünun Hukuk Fakültesi Mecmuası*, sene 2, sy. 17, sy. 639-654.
- Vantura, Mişon, "Mecelle ile Hukuk-ı Garbiye Arasında Bazı Mukayesat", *Ceride-i Adliye*, 1329, sy. 68.(*)
- [Velidedeoğlu], Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, 1940, İstanbul: Maarif Matbaası, s. 139-209.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *Türk Medenî Hukuku I: Umumi Esaslar*, 6. baskı, İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1959 [ilk baskı: 1943], s. 61-79.
- Yavuz, Hulusi, "Events Leading to the Compilation of the First Ottoman Civil Code", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 1984, c. VIII, cüz 1-4, s. 89-122.
- Yavuz, Hulusi, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 41-101.
- Yavuz, Hulusi, "Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895): Vefatının 100. Yılına Armağan, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 279-284.
- Yazman, Aslan Tufan, "Medenî Kanunumuzun Hikayesi, *Mecelle'nin Terk Edilişinin Sebebi, Neden İsviçre Hukukunu Aldık*", *İktisadi Yürütiş*, 1962, c. XXIII, sy. 407.(*)
- Yazman, İrfan, "Mecelle Hukukunda Selem Akdi" *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1964, c. XXI, sy. 1-4, s. 281-307.(*)

Literature on the *Mecelle* in Turkish

Sami ERDEM

Abstract

The significance of *Mecelle* lies in that it was a codification project that was an object of interest for many both before and after it was put to practice. The first example of codification, based on Islamic law, in contract law and partially in property and personal law, it has had a significant impact on both the Ottoman modernization and the legal modernization in the wider Muslim world in the 20th century. However, the contemporary literature on this important text is not rich enough and falls short in terms of the intellectual level of studies on it.

This article examines studies on *Mecelle* and commentaries on it, and the literature - during the last 130 years since it was first put into effect- in Turkish on the process of its preparation, its features and its place in the history of Turkish law. In addition, an annotated bibliography is listed in the article. The non-Turkish literature and manuscripts, both of which require separate studies, are not included in this examination.

Keywords: *Mecelle*, codification, Islamic law, Ottoman law, Ahmet Cevdet Pasha.

Türkçede *Mecelle* Literatürü

Sami ERDEM

Özet

Mecelle, hazırlık sürecinde ve uygulamaya konulmasından itibaren sürekli ilgi odağı olmuş bir kanunlaştırma faaliyeti olarak dikkat çekmektedir. Borçlar, kısmen eşya ve şahıs hukuku alanlarında İslâm Hukuku'na dayalı ilk kanunlaştırma örneği olarak hem Osmanlı modernleşmesinde, hem de XX. yüzyılda İslâm ülkelerindeki hukukî yenileşme hareketleri üzerinde önemli etkileri görülen bu kanun metni etrafında oluşan literatürün, konunun önemiyle mütenasip bir zenginliğe ve derinliğe sahip olduğunu söylemek zordur.

Bu yazıda; yürürlüğe girişinden itibaren günümüze kadar geçen yaklaşık 130 yıllık sürede bu kanun metninin nüshaları, şerh vb. türlerde yapılan açıklayıcı ya da yardımcı çalışmalar, *Mecelle*'nin hazırlık süreci, mahiyeti ve Türk hukuk tarihindeki yeri çerçevesinde oluşan Türkçe literatüre dair bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Ayrıca elde edilebilen bibliyografik bilgiler, çeşitli notlarla birlikte liste olarak verilmiştir. Müstakil birer çalışmayı gerektiren yazma eserler ve Türkçe dışındaki dillerde oluşan literatür, bu yazıda ele alınmamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mecelle*, Kanunlaştırma, İslam Hukuku, Osmanlı Hukuku, Ahmet Cevdet Paşa